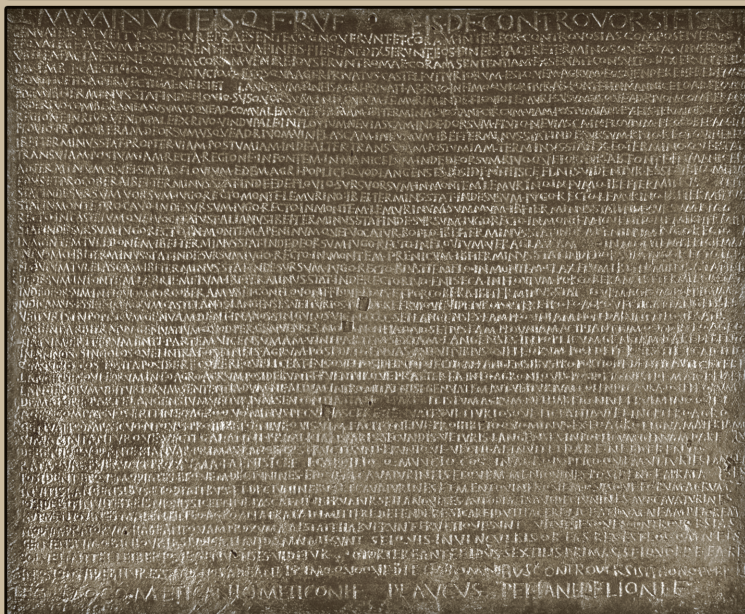

SENTENTIA MINUCIORUM (TABULA POLCEVERA)

ARBITRAŹ MINUCJUSZY (TABLICA ZNAD POLCEWERY)

WYDAWNICTWO NAUKOWE UAM

SENTENTIA MINUCIORUM
(TABULA POLCEVERA)

ARBITRAŻ MINUCJUSZY
(TABLICA ZNAD POLCEWERY)

FONTES HISTORIAE ANTIQUAE

Zeszyty Źródłowe
do Dziejów Społeczeństw Antycznych

pod redakcją

LESZKA MROZEWICZA

Zeszyt LIII

SENTENTIA MINUCIORUM
(TABULA POLCEVERA)

UNIwersytet IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

SENTENTIA MINUCIORUM
(TABULA POLCEVERA)

ARBITRAŻ MINUCJUSZY
(TABLICA ZNAD POLCEWERY)

Wstęp i komentarz
MACIEJ PIEGDOŃ

Z języka łacińskiego przełożył
BARTOSZ JAN KOŁOCZEK

POZNAŃ 2023

Tekst łaciński zgodny jest z wydaniem:
C.G. Bruns, *Fontes Iuris Romanis antiqui* (FIRA), p. I. *Leges et negotia*,
Tubingae 1909, p. 400-403

Recenzent
prof. dr hab. Maciej Jońca

© Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2023

Seria wydawana staraniem Instytutu Kultury Europejskiej UAM w Gnieźnie

Publikacja sfinansowana przez Instytut Kultury Europejskiej UAM

Na okładce: Tavola Polcevera (Museo di Archeologia Ligure), Wikimedia Commons [<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=34943214>; data dostępu 25.09.2023]

Projekt okładki: Ewa Wąsowska
Redaktor: Ewa Dobosz
Redakcja techniczna / DTP: Reginaldo Cammarano

ISBN 978-83-232-4223-9 (Print)
ISBN 978-83-232-4224-6 (PDF)
DOI:10.14746/amup.9788323242246
ISSN 1506-5898

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
61-701 POZNAŃ, UL. FREDRY 10
www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wyd nauk@amu.edu.pl

Dział Promocji i Sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 2,00. Ark. druk. 2,375.

DRUK I OPRAWA: VOLUMINA.PL SP. Z O.O., SZCZECIŃ, UL. KS. WITOLDA 7-9

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Odkrycie Arbitrażu Minucjuszy	7
Generalne zasady arbitrażu w świecie grecko-rzymskim	8
Rzymski arbitraż w relacjach z innymi organizmami politycznymi w Ita- lii i poza nią	9
Liguria w polityce rzymskiej w III i II w. p.n.e.	10
Arbitraż rzymski w północnej Italii w II w. p.n.e.	12
Słowo o <i>Sententia Minuciorum</i>	15
Arbitraż Minucjuszy (Tablica znad Polcewery).....	19
Komentarz (do tekstu polskiego)	24
Bibliografia	36

WSTĘP

Odkrycie Arbitrażu Minucjuszy*

W roku 1506, w pobliżu villa Izosecco, niedaleko Pedemonte di Serra Riccò, na stoku którego znajdował się kościół Santa Maria di Pedemontana, na brzegu potoku Secca, lewego dopływu Polcevery, niejaki Agostino Pedemonte, mieszkaniec okolic Genui odnalazł płytę z brązu o wymiarach 38 centymetrów wysokości, 48 centymetrów szerokości i 0,2 centymetra grubości. Było to dla niego cenne znalezisko, które zamierzał sprzedać w pobliskiej Genui za odpowiednio wysoką sumę za surowiec. Na szczęście na płytę tę zwrócił uwagę liguryjski biskup Genui Agostino Giustiniani, humanista i kartograf, którego zainteresowało umieszczonych na niej czterdzieści sześć wersów tekstu w języku łacińskim. Poinformował on władze Genui o odkryciu, które, przekonane przez niego o historycznym znaczeniu tego dokumentu dla miasta, zdecydowały się na jego zakup i umieszczenie w katedrze San Lorenzo, obok innych cennych przedmiotów związanych z dziejami miasta. Od tego czasu ta ważna inskrypcja znajdowała się w prestiżowych dla Genui miejscach. Po przeniesieniu jej z katedry San Lorenzo trafiła najpierw do palazzo dei Padri de Commune, a następnie do palazzo Ducale, by w końcu trafić do palazzo Tursi, w którym znajdował się aż do 1993 r. Następnie znalazła się w zbiorach Museo di Archeologia Ligure (willa Durazzo-Pallavicini w Genui Pegli), a jej kopię umieszczono w siedzibie gminy Campomorone, na której to terenie znajduje się obecnie miejsce jej odnalezienia.

Pierwsze wydanie dokumentu ukazało się w Paryżu w 1520 r. za sprawą kanclerza Republiki Genui Jacopo Bracelliego. Nieco później Agostino Giustiniani umieścił też treść inskrypcji w dziele poświęconym historii Genui – *Annali della Repubblica di Genova*, które ukazało się w 1537 r. w języku włoskim¹. Informacje

---

* Autorzy pragną podziękować za konsultację i cenne uwagi, które przyczyniły się do udoskonalenia tej pracy, Pani Profesor Annie Tarwackiej z UKSW.

¹ Giustiniani 1537, ...za Spotorno 1854, ,,... La tavola è di forma quasi quadrata, di grandezza poco meno di due palmi, la materia è mistura di bronzo che tiene qualche poco argento. Trovolla un paesano Genoate Agostino di Pedemonte l'anno di mille cinquecentosei nella valle di Polcevera secca nella villa di Izosecco sotto terra, cavando con la zappa in una sua possessione; e portolla a Genova per vendere. Ed il Senato, poiché li fu fatto tendere di quanta importanza era questa tavola, riscattò quella, e fu grato a cui gliene dette notizia. E la fece riporre in luogo pubblico in la Chiesa di S. Lorenzo nel muro circondata di bianchi marmi, a canto alla cappella del glorioso S. Gio. Battista dalla parte orientale per memoria perpetua. E chi vuol ben considerare, non si è trovata da più anni in qua una anticaglia, che si possi uguagliare né comparare a questa, alla quale noi in l'opera latina abbiam

zawarte w niej, jak słusznie uważał A. Giustiniani, miały duże znaczenie również dla ustalenia przebiegu rzymskiej arterii *via Postumia* (w XV w. nazywanej *via Costumia*), powstałej w 148 r. p.n.e. z inicjatywy konsula z tego roku Sp. Postumiusza Albinusa, biegnącej przez tereny należące do Genui i do samego miasta oraz jego portu². Zresztą waga tego tekstu dla ustalenia przebiegu dawnej rzymskiej arterii miała także znaczenie w późniejszych czasach, w XVII w. i przede wszystkim w wieku XIX i XX, kiedy odwoływali się do niego liczni badacze, jak Th. Mommsen, E. De Ruggiero, M. Kaser, G. Luraschi i inni³.

Generalne zasady arbitrażu w świecie grecko-rzymskim

Rozstrzygnięcie sporów na zasadzie arbitrażu, mediacji lub rozjemstwa występuje w większości społeczności, począwszy od czasów najdawniejszych⁴. Świat grecki dobrze znał i stosował te instytucje, a pierwsze wzmianki o nich pojawiają się już u Homera i Hezjoda⁵. W VIII i VII w. p.n.e. w świecie greckim funkcjonowały już w zasadzie dwa rodzaje arbitrażu – prywatny i zinstytucjonalizowany (publiczny)⁶. Także w Rzymie arbitraż jako sposób rozstrzygnięcia sporów prywatnych i publicznych był znany przynajmniej od V w. p.n.e. Dla instytucji arbitrażu, jak i całego prawodawstwa rzymskiego wczesne wpływy helleńskie odegrały istotną rolę⁷.

Arbitraż pomagał rozstrzygać przede wszystkim konflikty graniczne, spory między państwami w sprawach prestiżowych, zadłużenia, dostępu do surowców lub ważnych z punktu strategicznego miejsc, traktatów międzynarodowych, ale

---

fatto un comentariolo per più facile intelligenza di quella; perché il parlar è antico, differente assai della loquela di Cicerone e degli altri posteriori autori e riformatori dell'antichissima lingua latina". Na temat sytuacji politycznej Genui w XV-XVI w. i znaczenie odkrycia *Tabula Polcevera* dla niej zob. Stahl 1986, 280-283; 298-301. Miejsce, gdzie znajdowała się tajemnicza posiadłość Izosecco/Isosecco, w której odnaleziono tablicę, ustalono znacznie później dzięki mapom z połowy XVII w., które pomogły dość dokładnie je ustalić, ponieważ sama „villa Izosecco” już od dawna nie istnieje, zob. Casella i Pettraccia 2019, 170; Tarpin 2021, 199-200.

² Spotorno 1854, 54: „E di là da giogo di Ricò, il quale è discosto dalla Marina quattordici miglia, si offende la villa Buzalla, ed il Borgo dei Fornari, terre dei nobili Spinoli col fiume Scrivia, e l'antica *via Posthumia*, oggi nominata *via Costumia*, per la quale si va a Ronco, all'Isola, ad Arquata, a Serravalle ed a Nove”; 553: „Per congiungere Genova alla *Via Aurelia*, che passava di là da' gioghi fu aperta la *Via Postumia* ed è presso a poco la moderna...”. Inne świadectwa epigraficzne dotyczące *via Postumia* to inskrypcja znajdująca się w muzeum w Weronie – *CIL* I² 624=V 8045. Por. Casella i Pettraccia 2019, 172-173.

³ Casella i Pettraccia 2019, 150 przyp. 506.

⁴ Roebuck 2001, 6-7; 46-47; 300-302; Casella i Pettraccia 2019, 29-33.

⁵ Gruen 1984, I 96; Roebuck 2001, 51-96.

⁶ Roebuck 2001, 26-47.

⁷ Roebuck i de Loynes de Fumichon 2004, 15; 22-24; 28-30; Casella i Pettraccia 2019, 42-49. Por. Piegdoń 2018, 27-46.

także zatargi religijne⁸. Cechami charakterystycznymi instytucji arbitrażu w antycznym świecie były: zaufanie, neutralność arbitra, dobre relacje uczestników sporu z owym arbitrem, jego dobra wola oraz posiadany przez niego autorytet i reputacja⁹. Zasadą było, że strony wstępnie godziły się na to, iż zaakceptują zaproponowane rozstrzygnięcie¹⁰. Rozjemca mógł być jeden, ale mogła być ich większa liczba. Zaś arbitrażu mogła się podejmować również grupa państw lub ludzi, instytucja lub osoby wybrane przez tę instytucję.

Przyjęcie funkcji arbitra oznaczało stosowanie się do określonej procedury. Składała się ona najpierw z prezentacji sporu w jego obecności. Wysłuchanie stron przez wyznaczonego arbitra nie oznaczało zakończenia jego zadania, gdyż jego (lub ich, jeśli arbitrów było więcej) rolą było również zbadanie sprawy w miejscu konfliktu. Decyzję o rozstrzygnięciu podejmowano na miejscu, o który toczył się spór albo w państwie, z którego pochodzili arbitrzy. Gwarancje bezpieczeństwa rozjemców były w gestii stron konfliktu, które ich udzielały¹¹. Brak akceptacji dla rozstrzygnięcia arbitrów mógł prowadzić do przeprowadzenia raz jeszcze badania sprawy przez nowych arbitrów i ponownego przebadania dowodów. Nie tylko przeprowadzali oni swoje ustalenia *de iure*, ale także je egzekwowali. Podjęte przez arbitrów rozstrzygnięcia były publikowane i podawane do wiadomości stron sporu. W dokumentach, które potwierdzały decyzje arbitrów, znajdowały się także dowody, w tym zeznania świadków, wzmacniające rangę podjętych decyzji.

Rzymski arbitraż w relacjach z innymi organizmami politycznymi w Italii i poza nią

Ekspansja Rzymu wobec świata hellenistycznego wpłynęła na coraz częstsze wykorzystywanie przez Republikę tego popularnego wśród Greków instrumentu dyplomacji¹². Jednakże Rzym wkraczał na ten obszar z własnymi celami politycznymi i narzędziami ich realizacji, które wypracował już wcześniej, gdy prowadził swoje podboje w Italii. Należy zaznaczyć, że Rzymianie nie dążyli do stania się rozjemcami w świecie greckim. Zwykle zależało im na wykorzystaniu do własnych celów sytuacji

---

⁸ Na temat arbitrażu w państwach greckich zob. Gruen 1984, 196-99; Ager 1996, 6-10; Magnetto 2020, 85-108. Rzym: Żołnierczuk 1978, 20-22; Roebuck i de Loynes de Fumichon 2004, 18; 29.

⁹ Ager 1996, 12-13; 15-19; Roebuck 2001, 354-358; Roebuck i de Loynes de Fumichon 2004, 114-192.

¹⁰ Ager 1996, 7; 17; 19; Roebuck 2001, 287-297.

¹¹ Ager 1996, 14-15.

¹² Arbitraże Republiki w Italii ok. III w.: Polyb. I 10 1-2; II 18; Liv. III 71; IV 1 4; 7 4-6; 11 2-7; V 35-50; VII 29-31; VIII 23 8; IX 1 7; 14 1; Diod. Sic. XIV 114; 117 7; Dion. Halic. XI 52; XIX 9 2-4; Silius Italicus *Punica* I 525; IV 150; VI 555; Plut. *Camill.* 22; *Pyrrh.* 16 3-4; App. *Sic.* 1; *Celt.* 2-10; Iustin XX 5; Dion VII fr. 25; fr. 43 5-6; Zonar. VIII 3-4; 8-9; de Ruggiero 1893, 109-110; Holleaux 1923, 65; Gruen 1984, I 100-101; Ager 1996, 28; 53-54; 94-96; 2009, 35-36; Burton 2011, 128-129. Por. Piegdoń 2018, 28-36.

politycznej, jaką zastali na miejscu. Natomiast Hellenowie byli przyzwyczajeni do stosowania różnych mniej lub bardziej wysublimowanych instrumentów dyplomatycznych i właśnie Rzymian chcieli postrzegać jako mediatorów. Można więc przyjąć, że Republika nie stała się arbitrem w sprawach greckich z własnej woli, ale ze względu na fakt, że taką rolę wyznaczyli jej poniekąd sami Grecy, z chwilą gdy jej potęga zaczęła zastępować słabnące monarchie hellenistyczne. Rzym angażował się w rozwiązywanie sporów w świecie greckim, tylko wtedy gdy wyraźnie zaistniała dla Rzymian taka potrzeba. Mamy poświadczone przypadki, kiedy strony toczące spór zwracały się do senatu o jego rozstrzygnięcie i spotykały się z odmową. Senat podejmował się takiej misji, kiedy dostrzegał w takim działaniu korzyści dla Rzymu¹³.

Podejmując się arbitrażu senat wcześniej, zapoznawał się z przedmiotem sporu. Następnie wyznaczał osoby do jego rozstrzygnięcia i nadawał im uprawnienia na mocy *senatus consulta*. Najczęściej takie zadanie powierzano rzymskim urzędnikom, oddelegowanym legatom lub decemwirom ze specjalnymi instrukcjami, które dawały im prawo rozwiązywania sprawy na miejscu i wprowadzania podjętych decyzji w życie¹⁴. Procedura ta obowiązywała zarówno w przypadku świata greckiego, jak i w Italii. Jednakże tym co wyróżniało rozjemstwa w Italii i zachodniej części władztwa Rzymu od świata greckiego, było wyznaczenie przez Republikę innych państw greckich w jej imieniu do roli arbitra¹⁵.

Liguria w polityce rzymskiej w III i II w. p.n.e.

Podbój terenów między wybrzeżem Morza Liguryjskiego a Apeninami na wschodzie i Alpami na północy zajął Rzymowi niemal wiek krwawych walk (236-155 r. p.n.e.). Główną przeszkodą w podporządkowaniu tych ziem były warunki naturalne, ale również i wyjątkowa zaciekłość mieszkających tam plemion. Wysokie góry, bardzo gęsto zalesione i poprzecinane wąskimi i głębokimi wąwozami, stanowiły teren trudny do opanowania¹⁶. Dla Rzymian ziemie te miały duże znaczenie ze względu na dostęp do Morza Liguryjskiego i Tyrreńskiego, jednak proceder pirac-

¹³ M.in. Liv. XXXVI 4. Zob. Marshall 1980, 626-662; Ager 1996, 26-30; Camia 2009, 193. Por. Linderski 1995, 41-43; Piegdoń 2018, 42-43; Casella i Petraccia 2019, 42-49; 58-60.

¹⁴ De Ruggiero 1893, 36; 51-68; 109-110; 114-124; 136-181; 232-268; Marshall 1980, 626-662; Ager 1996, 26-30; Camia 2009, *passim*. Arbitraż Fabiusza Labeona i App. Klaudiusza Pulchra w sporze między Gortyną a Knossos w 184 r.: Polyb. XXII 15; Liv. XXXVII 60 3-6; Ager 1996, 262-263; 297-298. Por. Cary 1926, 196-200. Terminy określające wysłanników, posłów Rzymu to *legatus*, *orator* i *deprecator*; *deprecator*: Cato *Origin*. I 22 (Peter, *HRR*, I 2 58); Ennius, *Annal.*, 207 Vahlen2=202 Skutsch; 582 Vahlen2; Varro *LL V* 86; VI 76; VII 41; *Vita Popul. Romani* (u Nonius p. 529 Mercerius = p. 850, Lindsay); Cic. *Leg.* II 20-21; *De off.* III 66; Liv. I 32 5-14; *ORF2* fr. 130; Festus, p. 196; p. 218, Lindsay. Źródła i znaczenie tych terminów zob. Linderski 1995, 45-51.

¹⁵ Generalnie: Camia 2009, *passim*. Por. Ager 1996, 27; 321-328 (Mylasa arbitrem w sporze Magnezji z Priene); Piegdoń 2018, 42-43; Casella i Petraccia 2019, 43-44.

¹⁶ Dyson 1985, 87-96; Piegdoń 2017, 126-130.

twą uprawiany przez Ligurów sprawiał im wiele problemów. Mimo sprzymierzenia się Republiki z takimi miastami liguryjskimi jak Piza i Genua, tej drugiej ważnej ze względu na miejsce odnalezienia inskrypcji, żegluga na tym akwenie była poważnie utrudniona. Biegł tam szlak morski o strategicznym znaczeniu, który łączył Rzym nie tylko z jego sprzymierzeńcami w Galii (Massilia), ale także z Półwyspem Iberyjskim. To właśnie stamtąd przywożono wiele surowców do Italii. Istotny dla Rzymian był przerzut wojsk do Hiszpanii, gdzie prowadzili działania militarne, najpierw zmierzające do podbicia Celtyberów, a później uśmierzenia ich buntów. Pirackie flotylle Ligurów paraliżowały też komunikację z niespokojnymi Sardinią i Korsyką, wyspami podległymi rzymskiej władzy od czasów przejścia ich tuż po zakończeniu I wojny punickiej. Ze względu na wymienione już trudności geograficzne i zagrożenia również droga lądowa przez Ligurię nie należała do najłatwiejszych, o czym przekonała się niejedna armia rzymska.

W wieku III działania rzymskie na tym terenie były sporadyczne i miały raczej charakter reakcji na zagrożenie ze strony liguryjskich piratów lub były próbą udzielenia pomocy nadbrzeżnym osadom w Pizie i Genui, zagrożonym atakami liguryjskich górali z interioru. W czasie II wojny punickiej (218-201 p.n.e.) były też odpowiedzią na dywersje dowódców kartagińskich – Magona lub Hamilkara, którzy wykorzystywali terytoria za Apeninami do pozyskiwania najemników lub tworzenia nowego frontu przeciwko Rzymowi. Podbijając plemiona celtyckie w północnej Italii, Rzymianie często korzystali z ziem liguryjskich sąsiadów i czynili to najczęściej, nie pytając o zgodę mieszkańców. Republika przy okazji rozprawiała się z broniącymi się plemionami¹⁷.

Naruszanie granic, a także budowa rzymskich dróg na gruntach Ligurów oraz podbój ziem należących do Galów cisalpińskich wywołały u szczepów liguryjskich poczucie zagrożenia i sprowokowały ich ataki na kolonie i rzymskich sprzymierzeńców, np. na Placencję i Pizę (193 r.) oraz Mutynę (176) i Lunę (175). Napady te zostały odparte, ale zapoczątkowały zaangażowanie Rzymu w długą i przewlekłą wojnę, która trwała aż do połowy II w. Większość kampanii przeciw góralom liguryjskim polegała na atakowaniu ich osad położonych w górskich ostępach, a czasem w trudno dostępnych dolinach. Odpowiedzią krajowców były ataki na pojawiające się na ich terytorium legiony, wciąganie ich w pułapki i w miarę możliwości całkowite niszczenie. Była to krwawa wojna angażująca jednocześnie armie obu konsulów, którzy czasem pozostawali na tym obszarze jeszcze przez kolejne lata jako prokonsulowie¹⁸. Ligurów najeżdżali także tereny zaludnione

¹⁷ Sytuację w Ligurii, w tym także Genui przedstawiają m.in. *Inscr.It.* 13 1 77; Polyb. II 32 1; 3-4; Strabo 4.6.7. (205-206C); Liv. *Per.* 20; XXI 32 5; XXX 1 10; XLI 8; 12; 17; XLII 7; Plin. *NH* III 7 48; Cass. Dio LIII 25 5; Eutrop. III 2; Oros. IV 11 10-12; Zonar. VIII 18. Por. Brunt 1971, 187-188; Harris 1979, 225-226; Dyson 1985, 87-88; Stahl 1986, 293; Gambaro 1999, 37-43; Piegoń 2017, 129-131; Casella i Petracchia 2019, 158; Bellomo 2021, 149-167.

¹⁸ Od 187 do 179 r. co roku dwóch konsulów dostawało jako teren działania właśnie Ligurię: Broughton 1951-1952, I 367-368; 370; 372; 378; 381; 382; 384; 385; 387; 388; 392, w następnych

przez osadników sprowadzonych przez Rzym na Nizinę Padańską¹⁹. Jednakże Rzymianie, pięćdziesiąt po pięćdziesiąt, w krwawych bitwach i potyczkach wypierali Ligurów z ich włości. W związku z twardym oporem Ligurów, Rzymianie już w 187 r. zaczęli przesiedlać Ligurów mieszkających w Apeninach na równiny nadbrzeżne²⁰. Proces ich deportacji był zresztą kontynuowany w latach osiemdziesiątych i siedemdziesiątych II w. Nie mogąc złamać oporu pokonanych, Republika wielokrotnie stosowała przesiedlenia całych plemion również na inne terytoria w Italii, głównie na południe do Samnium. Wzmianki o zmaganiach z plemionami liguryjskimi w kolejnych latach są bardzo skąpe. Dochodziło do nich jeszcze w roku 172, 166, 158, aż wreszcie w 155 po pokonaniu plemienia Taurynów opór stopniowo wygasł²¹. Na zdobytych na Ligurach ziemiach powstało w kolejnych kilkudziesięciu latach w II w. kilka kolonii (m.in. Dertona) oraz wiele mniejszych osad. Jednak większość ziem została oddana indywidualnym osadnikom²².

Arbitraż rzymski w północnej Italii w II w. p.n.e.

W wieku II mamy do czynienia z dość częstym sięganiem przez Rzym do arbitrażu w rozwiązywanie sporów z/lub między rzymskimi sprzymierzeńcami. Najlepiej znane i najdokładniej opisane są wspomniane już wyżej mediacje rzymskie w świecie greckim, które posiadają bardzo bogaty materiał źródłowy w postaci wzmianek u autorów antycznych i przede wszystkim z dużej ilości inskrypcji. W Italii, gdzie Rzym miał wielu *socii*, w sporach między sobą lub w konfliktach z urzędnikami rzymskimi w sprawie ich rozstrzygnięcia zwracali się oni m.in. właśnie do rzymskiego senatu.

Wiele przykładów rozstrzygnięcia tego typu konfliktów poprzez arbitraż w II w. znamy właśnie z obszaru północnej Italii. Zachowały się one w różnych źródłach, zarówno w przekazach autorów antycznych, jak też w materiale epigraficznym²³. W zasadzie spory, które rozstrzygał rzymski senat, możemy podzielić na trzy kategorie:

---

latach przynajmniej jeden z konsulów otrzymywał jako *provincia* Ligurię. Ponownie w latach 176-172 dwaj konsulowie otrzymali Ligurię: Pais 1908, 355-365; Broughton 1951-1952, I 407; 410; Piegoń 2017, 153-158.

¹⁹ Liv. XLI 14; 16; 17-19; Harris 1979, 226; Dyson 1985, 99-103.

²⁰ Liv. XXXIX 1-2; 20; 32; XL 25-28; 34; 41; 53.

²¹ Polyb. XXXIII fragm. 7; 10-11; Liv. XLII 26; 28; XLV 12; 16; 44; *Per.* 46; *CIL* I² 623; IX 1455 (*Tabula alimentaria Ligurum Baebianorum*) oraz *Fasti Triumphales* z lat 166 i 155; Bastien 2007, 233. Zob. Dyson 1985, 113-114; Stahl 1986, 294; Arnaud 2001, 338-339; Balbo 2021, 169-181.

²² Liv. XLI 16; XLII 4; Dyson 1985, 117-122; Stahl 1986, 294-295; Piegoń 2009, 149-156.

²³ Spór Patawium z Ateste: *CIL* I² 633 725 = V 2491 = *ILS* 5944a = *ILLRP* 476; *CIL* I² 634 = V 2492 = *ILS* 5944 = *ILLRP* 476; *CIL* I² 2501 = *ILLRP* 476; Calderazzo 1996, 32-33 (podaje rok 148); Zajac 1991, 19-20 (datowanie 117 r.) Spór Ateste z Vicetią: *CIL* I² 636 = V 2490 = *ILS* 5945; Zajac 1991, 19-20; Buonapane 1992, 207-233; Calderazzo 1996, 34. Por. Casella i Petracchia 2019, 67-72.

- 1) konflikty między rzymskimi *socii*;
- 2) konflikty między koloniami rzymskimi lub latyńskimi a osadami autochtonów;
- 3) spory między sprzymierzeńcami a urzędnikami Republiki, działającymi na terenie północnej Italii, którzy na przykład naruszali postanowienia traktatów sojuszniczych zawartych między ich państwami a Rzymem²⁴.

Niestety postępowania mediacyjne są znane jedynie z krótkich wzmianek autorów antycznych lub też z informacji tylko o ich efektach w postaci napisów na kamieniach granicznych, z których kilka mówi tylko o stronach sporów i ewentualnie podaje imiona rzymskich arbitrów²⁵. Można z dużym prawdopodobieństwem przypuścić, że w przypadku innych działań rozjemczych urzędników rzymskich w II w. w Italii posługiwano się taką samą procedurą.

Wgląd w taką procedurę daje nam właśnie przedstawiana w niniejszym wydaniu inskrypcja (*CIL* I² 584=V 7749=*ILS* 5946=*ILLRP* 517) o umownej nazwie *Tabula Polcevera*. Zawiera ona orzeczenie, wyrok (*sententia*) dwóch rzymskich urzędników, braci Kwintusa i Marka Minucjuszy Rufusów, od których *gentilicium* pochodzi nazwa dokumentu – *Sententia Minuciorum*, oraz obszerny opis czynności prawnych i rzeczywistych działań podjętych przez nich na terenie Ligurii. Rzymscy arbitrzy zajmowali się rozstrzygnięciem sporu między mieszkańcami Genui a Witurejczykami Langensami/Langatami z pobliskiego *castellum*²⁶ oraz szczepami zamieszkującymi obszary w otoczeniu tej pierwszej²⁷.

We wstępie dokumentu, w wersach od pierwszego do piątego znajdujemy informacje o tym, że to senat (orzeczenie zawiera formułę *ex senato consulto*²⁸)

²⁴ Por. Calderazzo 1996, passim; Piegoń 2021, 305.

²⁵ *CIL* I² 633=V 2491=*ILS* 5944a=*ILLRP* 476 (Cippo del Monte Venda); *CIL* I² 634=V 2492=*ILS* 5944=*ILLRP* 476 (Cippo di Teolo); *CIL* I² 2501=*ILLRP* 476 (Cippo di Galzignano); Zajac 1991, 19-20; Buonopane 1992, 207-233; Calderazzo 1996, 33.

²⁶ W niniejszym tekście w znaczeniu nie tylko umocnionej osady, ale również terminu prawoadministracyjnego, określającego jej status. Występuje on bowiem w ważnych dokumentach prawnych zachowanych w materiale epigraficznym, m.in. we fragmentach *lex de Gallia Cisalpina=lex Rubria: RS* 28, c. II, il. 1-3: ...in eorum quo o(ppido) m(unicipio) c(olonia) p(raefectura) f(oro) v(eico) c(onciliabulo) c(astello) t(erritorio)ve...; 25-27: ...in eorum quo o(ppido) m(unicipio) c(olonia) p(raefectura) <f(oro)> v(eico) c(onciliabulo) c(astello) territorio)ve...; 53-58: ...in eorum quo o(ppido) m(unicipio) c(olonia) p(raefectura) f(oro) v(eico) c(onciliabulo) c(astello) t(erritorio)ve quae in Gallia Cisalpeina sunt erunt...; ...in eorum quo o(ppido) m(unicipio) c(olonia) p(raefectura) f(oro) v(eico) c(onciliabulo) c(astello) t(erritorio)...; ...utei in eo o(ppido) m(unicipio) c(olonia) p(raefectura) f(oro) v(eico) c(onciliabulo) c(astello) t(erritorio)ve...; we fragmentach *lex Cornelia testamentaria* z 81 r. Por. Paul. *Sent.* IV 6 2: *Testamenta in municipi<o>, colonia, oppid<o>, praefectura, vico, castello, conciliabulo facta in foro....* Zob. Ewins 1955: 92-95; Luraschi 1978: 112-124; Bispham 2007: 74-89; 231-238; Sisani 2011: 702-740; Sitek 2011: 257; Twarowska-Antczak 2018: 18-46.

²⁷ Sherwin-White 1973, 128; Calderazzo 1996, 34-36; 39-40; 41; Casella i Petracchia 2019, 72-75; 133-168.

²⁸ W łacinie klasycznej najczęściej spotykana jest formuła *ex senatus consulto*. W źródłach, zwł. z okresu republikańskiego, tak jak w tym przypadku, czasami można jednak spotkać się również z wariantami wynikającymi z mieszania paradygmatów odmiany rzeczowników deklinacji IV (do

wyzaczył Kw. i M. Minucjuszy Rufusów na arbitrow. Rozjemcy wyznaczani do rozwiązywania sporów zwykle posiadali autorytet i znaczące osiągnięcia w ramach rzymskiego *cursus honorum*, czyli pełniony urząd konsula lub pretora oraz znajomość spraw regionu, w którym przeprowadzano arbitraż. Wpływ na wyznaczenie arbitrow mogły mieć więc nie tylko pełnione zaszczytne urzędy, ale także ich związki lub ich krewnych lub przodków z tym obszarem (m.in. dowodzenie rzymskimi legionami, misja dyplomatyczna lub udział w akcjach osadniczych podejmowanych na tym terenie), mających przeprowadzić rozstrzygnięcie sporu między stronami. Ta okoliczność wydaje się głównym argumentem do wyznaczenia przez senat braci Kw. i M. Minucjuszy Rufusów na rozjemców, ponieważ ich dotychczasowy *cursus honorum* był stosunkowo skromny²⁹.

Rozstrzygnięcie przeprowadzone przez rozjemców miało zostać opublikowane, najlepiej na tablicy z brązu i być podane do wiadomości wszystkim stronom sporu, o czym mówią ostatnie wersy *Tabula Polcevera*. Powinno ono zostać podane do wiadomości stronom sporu w Rzymie w idy grudniowe (13 XII) 117 r. Datę roczną ogłoszenia rozstrzygnięcia pozwalają nam poznać umieszczone w dokumencie imiona konsulów (skrót imienia, czyli *praenomen*, *gentilicium* i filiacja obu), co pozwala rozpoznać L. Cecyliusza Metellusa Diadematusa i Kw. Mucjusza Scewolę zwanego Augurem³⁰. Pod orzeczeniem znajdują się także imiona osób reprezentujących prawdopodobnie obie strony sporu.

W drugiej, zasadniczej części inskrypcji znalazł się szczegółowy wykaz granic, które rzymscy arbitrzy wytyczyli, przede wszystkim na podstawie naturalnych przeszkód, jak ciek wodne (rzeki, strumienie, dopływy itp.), góry i wzniesienia, a także biegnące na tym terenie drogi (liczne nazwy cieków wodnych, Apeniny oraz *via Postumia* w *Sententia Minuciorum*). W swoim orzeczeniu arbitrzy wyraźnie wyznaczyli granice *ager privatus castellum* Witurejczyków Langensów/Langatów oraz *ager publicus*, który mogli użytkować i dzierżawić mieszkańcy *castellum* i Genui. W ramach *ager publicus* bracia Minucjusze Rufusowie określili także

---

których należy rzeczownik *senatus*, gen. *senatus*) i deklinacji II, również posiadających zakończenie nominativus singularis *-us*. Por. np. Plaut., *Cas.* 536: *senati columen*; Cic., *Phil.* 3, 38: *ut eae provinciae... in senati populique potestate... sint* (z drugiej strony zob. Cic., *Phil.* 3, 24: *praeclara... senatus consulta*), Sisenna, fig 136 Peter=39 Cornell: *simul et senatis consultis clarissimis amplificati*, a zwł. inne inskrypcje z terenu Italii, które są rezultatami orzeczeń o wyznaczeniu granicy między spierającymi się miastami, i podlegały one arbitrażowi, np. *CIL* V 2501=AE 1923, 64=ILLRP 476: *L(ucios) Caecilium Q(uinti) f(ilius), pro co(n)s(ule), terminos / finisque iuset statui ex senati / consulto inter Patavinos Atestinosque; CIL* P 636=V 2490=ILS 5945=ILLRP 477: *Sex(tus) Atilium M(arci) f(ilius) Saranus, pro co(n)s(ule), ex senati consulto / inter Atestinos et Veiectinos / finis terminosque statui iusit*. Można się spodziewać, że w II w. przed Chr., w związku z brakiem utrwalonej normy gramatycznej, zjawisko to było powszechniejsze. Z pewnością też wystawcy dokumentów wzorowali się na tekstach uchwał wystawianych wcześniej w związku z podobnymi sprawami, nawet wbrew dominującemu paradygmatowi odmiany.

²⁹ M. Minucjusz Rufus był trybunem plebejskim w 121 r.: Flor. II 3; *Vir. Ill.* 65 5; Fest. 201; Oros. V 12 5. Por. przyp. 29.

³⁰ Stahl 1986, 284; 298; Choquer 2020, 135.

sposób użytkowania takich terenów jak pastwiska, obszary zalesione oraz łąki przez Witurejczyków Langensów/Langatów, Genuńczyków oraz inne grupy liguryjskie, sąsiadujące z miastem. Samą czynnością fizycznego wyznaczenia granic nie zajmowali się rzymscy rozjemcy, ale zatrudnieni w tym celu *agrimensores*³¹. Rzymscy mediatorzy wyznaczyli dokładne terminy wprowadzonych przez siebie rozstrzygnięć oraz rekompensaty w pieniądzu lub naturze, a także ewentualne kary za naruszenia ich wyroku. Ogłosili również amnestię dla uwięzionych przez Genuńczyków Witurejczyków Langensów/Langatów, którzy trafili do więzienia przed przeprowadzeniem arbitrażu przez rzymskich rozjemców. Zapewne cały zapis tego orzeczenia został umieszczony w ważnym i prestiżowym miejscu dla wszystkich stron sporu i prawdopodobnie też każda z nich miała jego własną kopię. Trafiło ono również do rzymskiego *aerarium*.

Słowo o *Sententia Minuciorum*

Sententia Minuciorum vel *Tabula Polcevera* jest niezwykle cennym dokumentem, dającym wgląd w rzymską politykę wobec podporządkowanych Republice mieszkańców Italii. Obok innej inskrypcji zwanej *Cippus Abellanus*, która również jest orzeczeniem rzymskich arbitrów, ale z Kampanii, zapis orzeczenia braci Minucjuszy pozwala poznać instrument arbitrażu, stosowany przez Rzym jako ważny element realizacji jego polityki na Półwyspie Apenińskim³². Tego typu dokumenty przedstawiają kolejne fazy działań rzymskich na podporządkowanych obszarach pomiędzy: podbojem i uzależnieniem a szeroko rozumianymi procesami integracji, akulturacji oraz asymilacji, które sprawiły, że podbici stali się integralną częścią Imperium Romanum. Rzymska aktywność pomiędzy tymi dwiema fazami najczęściej wymyka się uwadze badaczy, z powodu skąpego materiału źródłowego. Stąd tak istotne jest zwrócenie baczniejszej uwagi na te nieliczne, zachowane źródła, które tak jak *Tabula Polcevera* pomagają lepiej zrozumieć działania Rzymian prowadzące w dalszej perspektywie do podporządkowania sobie zwracających się do nich o mediację stron.

Republika Rzymska po podboju danego obszaru stawała przed trudnym wyzwaniem, jakim było urządzenie stosunków wewnętrznych w nowej sytuacji, gdy silny opór wobec jej dominacji został już zdławiony, a najbardziej odporne grupy albo zostały eksterminowane, albo wysiedlone na inne tereny. Pozostawało zagospodarować podbite ziemie i wykorzystać ich potencjał na potrzeby własnych obywateli, którzy staliby się z jednej strony pierwszym i najważniejszym czynnikiem zmieniającym krajobraz etniczny, status prawnoadministracyjny (w tym wypadku być może Witurejczycy Langensowie/Langatowie oraz mieszkańcy *castellum* Alianus),

---

³¹ Pikulska-Robaszkiewicz 1988, 943-956.

³² Casella i Petraccia 2019, 117-131.

z drugiej strony należało ułożyć relacje z dawnymi mieszkańcami, którzy przetrwali ten pierwszy i najbardziej brutalny etap, czasami bliskimi sojusznikami Rzymu (Genua) oraz tymi, których obecność na podbitym terytorium (Odiaci, Dektunińscy, Kawaturyńscy, Mentowińscy) nie wykazywało potrzeby, bynajmniej na razie, zbrojnej interwencji. Ułożenie stosunków wewnętrznych wymagało przede wszystkim wykazania, że mimo odejścia regularnych oddziałów to Rzym decyduje o wszystkich lokalnych sprawach i to Republika oraz jej instytucje (senat), a także urzędnicy (arbitrzy) podejmują decyzje, kto i jaką będzie miał pozycję. Wydaje się, że wszystkie strony w regionie dobrze zdawały sobie z tego sprawę, dlatego nie dziwi decyzja prowadzących ze sobą spór osadników Witurejczyków Langensów/Langatów i Genui, żeby zwrócić się o jego rozstrzygnięcie właśnie do rzymskiego senatu i przysłania rozjemców.

Ważne było również wykazanie przez rzymskie instytucje zrozumienia dla skomplikowanych problemów miejscowych, które skłoniły senat (*ex senati consulto*) do wysłania jako rozjemców osób, mających związki z regionem, Kw. i M. Minucjusz Rufus – potomkowie konsula 197 r. Kw. Minucjusza Rufusa, aktywnego na tych terenach na początku II w. p.n.e. Ich zadaniem było przeprowadzenie dochodzenia i doprowadzenie do zakończenia konfliktu. Warto zauważyć, że Rzym nie tylko brał w tym względzie pod uwagę swój autorytet i prestiż, co oczywiście miało pierwszorzędne znaczenie, ale również istotne było docenienie zasług lojalnych sojuszników w regionie, na przykład Genui, która była równocześnie strategicznym ośrodkiem, pozwalającym prowadzić Rzymianom działania w południowej Galii, Hiszpanii oraz na Sardynii i Korsyce. Zapewne miało to wpływ na umożliwienie mieszkańcom tego miasta uprzywilejowanego użytkowania pobliskiego rzymskiego *ager publicus* oraz przekazania większości opłat (*vectigal*) za jego dzierżawę do *aerarium* miasta. Z drugiej strony nie można było całkowicie zakazać dostępu do gruntów publicznych, przede wszystkim do pastwisk i łąk, miejscowym grupom Ligurów (Odiatów, Kawaturyńczyków, Dektunińczyków, Mentowińczyków), którzy od wieków użytkowali te tereny, przepędzając swoje stada i korzystając z drewna i siana, ponieważ mogło to doprowadzić do kolejnych niepotrzebnych konfliktów. Mogłyby one wpłynąć negatywnie na proces osadnictwa obywateli i sprzymierzeńców na pobliskich terenach i zagrozić rzymskim ośrodkom, takim jak kolonia Dertona, czy też sojuszniczym osadom z Genuą na czele i wreszcie komunikacji na biegnącej przez te tereny strategicznej *via Postumia*. Powstała po zakończeniu podboju tych ziem w połowie II w. p.n.e. arteria łączyła wybrzeża Morza Liguryjskiego i Adriatyku oraz ujarzmione przez Rzym dawne ziemie celtyckie i liguryjskie.

Wreszcie Republice Rzymskiej zależało na wsparciu procesu osadniczego na pogórzu Apeninów, na zdobytych ziemiach w sąsiedztwie Genui. Zasadnianie nowych regionów pozwalało w niewielkim stopniu rozładować napięcia społeczne na tle dostępu uboższych obywateli do odzyskiwanych przez państwo gruntów publicznych, tłące się od wystąpienia braci Grakchów w latach trzydziestych

i dwudziestych II w. p.n.e. Pozbawienie jakiegokolwiek wsparcia osadników, którzy prawdopodobnie zakładali wśród spacyfikowanych liguryjskich szczepów małe ośrodki, typu *castella*, jak wymienione w *Sententia Minuciorum* Alianus i przede wszystkim *castellum* Witurejczyków Langensów/Langatów, dawało przywileje korzystania z rzymskiego *ager publicus* Genui, która mogła je dowolnie wykorzystywać, eliminując innych jego użytkowników, co stało się przyczyną wystosowania prośby do senatu o przeprowadzenie arbitrażu między miastem a Witurejczykami Langensami/Langatami. Rzymianie, doceniając zasługi i strategiczne położenie Genui, nie zamierzali, kierując się doktryną *divide et impera*, tylko wzmacniać ważnego sojusznika, ale wręcz przeciwnie, nie pozwolili mu na uzyskanie dominującej pozycji w regionie kosztem mniejszych graczy, czyli liguryjskich grup z interioru i być może osadników rzymskich. Dlatego wspólnota Witurejczyków Langensów/Langatów nie tylko uzyskała *ager privatus*, który nie został obciążony żadnymi opłatami, ale także mogła współużytkować wraz z Genuńczykami *ager publicus* oraz pastwiska i łąki. Mimo odprowadzania do Genui czynszu w pieniądzu lub naturze, współdecydowała o ich przeznaczeniu, użytkowaniu oraz dzierżawie, mając te wszystkie korzyści zagwarantowane w orzeczeniu braci Minucjuszów Rufusów.

SENTENTIA MINUCIORUM

Q(uintus) M(arcus) Minucieis Q(uinti) f(ili) Rufeis de controversiis inter / Genuateis et Veiturios in re praesente cognoverunt et coram inter eos controversias compositaverunt / et qua lege agrum possiderent et qua fineis fierent dixerunt eos fineis facere terminosque statui iusserunt / ubi ea facta essent Romam coram venire iusserunt Romae coram sententiam ex senati consulto dixerunt Eidib(us) / Decemb(ribus) L(ucio) Caecilio Q(uinti) f(ilio) Q(uinto) Muucio Q(uinti) f(ilio) co(n)s(ulibus) qua ager privatus casteli Vituriorum est quem agrum eos vendere heredemque / sequi licet is ager vectigal(is) nei siet Langatium fineis agri privati ab rivo infimo qui oritur ab fonte in Mannicelo ad flovium / edem ibi terminus stat inde flovio suso vorsum in flovium Lemurim inde flovio Lemuri susum usque ad rivom Comberane(am) / inde rivo Comberanea susum usque ad comvalem Caepiemam ibi termina duo stant circum viam Postumiam ex eis terminis recta / regione in rivo Vendupale ex rivo Vindupale in flovium Neviascam inde dorsum fl(o)vio Neviasca in flovium Procoberam inde / flovio Procoberam deorsum usque ad rivom Vinelascam infumum ibi terminus stat inde sursum rivo recto Vinelesca / ibi terminus stat propter viam Postumiam inde alter trans viam Postumiam terminus stat ex eo termino quei stat / trans viam Postumiam recta regione in fontem in Manicelum inde deorsum rivo quei oritur ab fonte en Manicelo / ad terminum quei stat ad flovium Edem agri poplici quod Langenses possident hisce finis videntur esse ubi confluent / Edus et Procobera ibi terminus stat inde Ede flovio surs(o) vorsum in montem Lemurino infumo ibi terminus / stat inde sursum vorsum iugo recto monte Lemurino ibi termin(u)s stat inde su(r)sum iugo recto Lemurino ibi terminus / stat in monte pro cavo inde sursum iugo recto in montem Lemurinum summum ibi terminus stat inde sursum iugo / recto in castelum quei vocitatust Alianus ibi terminus stat inde sursum iugo recto in montem Iventionem ibi terminus / stat inde sursum iugo recto in montem Apeninum quei vocatur Boplo ibi terminus stat inde Apeninum iugo recto / in

ARBITRAŻ MINUCJUSZY

Kwintus i Marek Minucjuszowie Rufusowie, synowie Kwintusa¹, zapoznali się ze stanem faktycznym sporu między Genuńczykami i Wituryjczykami² i osobiście, w ich obecności rozstrzygnęli spór, ustalili, na jakich zasadach mają posiadać grunty i nakazali, gdzie powinny przebiegać granice. Nakazali im wytyczyć granice i postawić kamienie graniczne, a gdy zostanie to zrobione, osobiście stawić się w Rzymie³. Decyzję ogłosili osobiście w Rzymie na podstawie uchwały senatu⁴ w idy grudnia [13 XII] za konsulatu Lucjusza Cecyliusza, syna Kwintusa, i Kwintusa Mucjusza, syna Kwintusa⁵. Każdy grunt prywatny należący do warowni Wituryjczyków⁶, mianowicie grunt, który wolno im sprzedawać i przekazywać w spadku, nie będzie podlegał opodatkowaniu.

Granice gruntu prywatnego Langatów⁷: od najniższego poziomu potoku, który wypływa ze źródła w Mannicelum do rzeki Edem (tam stoi kamień graniczny)⁸; dalej w górę rzeki [Edem] aż do rzeki Lemuris; stamtąd w górę od rzeki Lemuris aż do potoku Comberanea; stamtąd w górę biegu potoku Comberanea aż do kotliny Caeptiema (tam w pobliżu Drogi Postumiańskiej⁹ stoją dwa kamienie graniczne); od tych kamieni w linii prostej do potoku Vendupale; od potoku Vendupale do rzeki Neviasca; następnie w dół od rzeki Neviasca do rzeki Procobera; stamtąd dalej w dół od rzeki Procobera aż do najniższego punktu potoku Vinelasca (tam stoi kamień graniczny); stamtąd w górę w linii prostej wzdłuż potoku Vinelesca (tam przy Drodze Postumiańskiej stoi kamień graniczny; drugi kamień graniczny stoi po drugiej stronie Drogi Postumiańskiej); od tego ostatniego kamienia, który stoi po drugiej stronie Drogi Postumiańskiej w linii prostej do źródła w Manicelum; stamtąd w dół biegu potoku, który bierze początek ze źródła w Manicelum aż do kamienia granicznego, który stoi obok rzeki Edem¹⁰.

Grunty publiczne znajdujące się w posiadaniu Langensów¹¹ są oznaczone następującymi granicami: kamień graniczny stoi w miejscu zejścia się rzek Edus i Procobera; dalej w górę od rzeki Ede do podnóża góry Lemurinus (tam stoi kamień graniczny); następnie prosto na górę Lemurinus (tam stoi kamień graniczny); dalej prosto na górę Lemurinus (tam naprzeciwko zagłębienia stoi kamień graniczny); dalej prosto w górę wzdłuż grzbietu aż na szczyt góry Lemurinus (tam stoi kamień graniczny); dalej prosto w górę wzdłuż grzbietu do kasztelu o nazwie Alianus¹² (tam stoi kamień graniczny); dalej prosto w górę wzdłuż grzbietu na górę Ioventio (tam stoi kamień graniczny); dalej prosto w górę wzdłuż grzbietu na apenińską górę o nazwie Boplo (tam stoi kamień graniczny); dalej prosto grzbietem Apeninów na górę Tuledo (tam stoi kamień graniczny); dalej grzbietem prosto w dół do

montem Tuledonem ibei terminus stat inde deorsum iugo recto in flovium Veraglascam in montem Berigiemam / infumo ibi terminus stat inde sursum iugo recto in montem Prenicum ibi terminus stat inde dorsum iugo recto in / flovium Tulelascam ibi terminus stat inde sursum iugo recto Blustiemelo in montem Claxelum ibi terminus stat inde / deorsum in fontem Lebriemelum ibi terminus stat inde recto rivo Eniseca in flovium Porcoberam ibi terminus stat / inde deorsum in floviom Porcoberam ubei conflovont flovi Edus et Porcobera ibi terminus stat quem agrum poplicum / iudicamus esse eum agrum castelanos Langenses Veituros po[si]dere fruique videtur oportere pro eo agro vectigal Langenses / Veituris in poplicum Genuam dent in an(n)os singulos vic(toriatos) n(ummos) CCCC sei Langenses eam pequniam non dabunt neque satis / facient arbitratu Genuatium quod per Genuenses mo[r]a non fiat suo setius eam pequniam accipiant tum quod in eo agro / natum erit frumenti partem vicensumam vini partem sextam Langenses in poplicum Genuam dare debent / in annos singulos qui intra eos fineis agrum posedet Genuas aut Viturius quei eorum posedeit K(alendis) Sextil(ibus) L(ucio) Ca<e=I>cilio / Q(uinto) Muucio co(n)s(ulibus) eos ita posidere colereque liceat e[i]s quei posidebunt vectigal Langensibus pro portione dent ita uti ceteri / Langenses qui eorum in eo agro agrum posidebunt fruenturque praeter ea in eo agro ni quis posideto nisi de maiore parte / Langensium Veituriorum sententia dum ne alium intro mitat nisi Genuatem aut Veiturium colendi causa quei eorum / de maiore parte Langensium Veituri(or)um sententia ita non parebit is eum agrum nei habeto nive fruimino quei / ager compascuos erit in eo agro quo minus pecus [p] ascere Genuates Veiturosque liceat ita uti in cetera agro / Genuati compascuo ni quis prohibeto nive quis vim facito neve prohibeto quo minus ex eo agro ligna materiamque / sumant utanturque vectigal anni primi K(alendis) Ianuari(i)s secundis Veturis Langenses in poplicum Genuam dare / debent quod ante K(alendas) Ianuar(ias) primas Langenses fructi sunt eruntque vectigal invitei dare nei debent / prata quae fuerunt proxima faenisicei L(ucio) Caecilio Q(uinto) Muucio co(n)s(ulibus) in agro poplico quem Vituries Langenses / posident et quem Odiates et quem Dectunines et quem Cavaturineis et quem Mentovines posident ea prata / invitibus Langensibus et Odiatibus et Dectuninebus et Cavaturines et Mentovines quem quisque eorum agrum / posidebit inviteis eis ni quis sicut nive

rzeki Veraglasca¹³ u podnóża góry Berigiema (tam stoi kamień graniczny); dalej prosto w górę wzdłuż grzbietu na górę Prenicus (tam stoi kamień graniczny); dalej grzbietem prosto w dół do rzeki Tulelasca (tam stoi kamień graniczny); dalej prosto w górę grzbietem Blustiemelus na górę Claxelus (tam stoi kamień graniczny); dalej w dół do źródła Labriemelus (tam stoi kamień graniczny); dalej wzdłuż potoku Eniseca do rzeki Procobera (tam stoi kamień graniczny); dalej w dół rzeki Procobera do miejsca, w którym zbiegają się rzeki Edus i Procobera (tam stoi kamień graniczny)¹⁴.

Uważamy, że te grunty, które uznaliśmy za publiczne, powinny być posiadane i być przedmiotem czerpania pożytków przez Langensów Wituryjczyków z kasztelu¹⁵. Jako podatek za te grunty Langensowie Wituryjczycy będą każdego roku wpłacali do publicznego skarbu Genui 400 wiktoriałów w gotówce¹⁶. Jeśli Langensowie nie prześlą tej kwoty i według Genujczyków nie wywiążą się z warunków umowy – pod warunkiem, że zwłoka polegająca na późniejszym przyjęciu pieniędzy nie wynika z winy Genujczyków – wówczas Langensowie każdego roku zobowiązani będą przekazywać do publicznego skarbu Genui dwudziestą część zboża i szóstą część wina wyprodukowanego na owych gruntach¹⁷.

Genujczyk lub Wituryjczyk, który dzierżawił ziemię w obrębie wspomnianych granic, o ile dzierżawił ją w kalendy sierpnia za konsulatu Lucjusza Cecyliusza i Kwintusa Mucjusza, będzie mógł nadal posiadać ją i uprawiać¹⁸. Tacy posiadacze będą płacić proporcjonalny czynsz Langensom, podobnie jak inni Langensowie, którzy będą dzierżawić i użytkować ziemię na tych gruntach¹⁹. Nadto nikt nie będzie mógł gospodarować ziemią na tych gruntach bez zgody większości Langensów Wituryjczyków, i pod warunkiem, że nie dopuści do jej uprawy nikogo z wyjątkiem Genujczyka lub Wituryjczyka²⁰. Ten spośród nich, kto nie podporządkuje się woli większości Langensów Wituryjczyków, nie będzie mógł owych gruntów ani zatrzymać, ani pobierać z nich pożytków²¹. Na gruntach przeznaczonych pod wspólne pastwiska nikt nie będzie miał prawa zabraniać Genujczykom i Wituryjczykom wypasu zwierząt ani uniemożliwiać im tego przy pomocy siły tak, jak stosuje się to do innych pastwisk genujskich, i podobnie nikt nie będzie mógł zabraniać im zbierania ze wspomnianych gruntów drewna na opał i budulec ani korzystania z niego²². Wituryjczycy Langensowie zobowiązani są przekazać czynsz za pierwszy rok do publicznego skarbu Genui w kalendy stycznia kolejnego roku²³. Za to, co Langensowie użytkowali przed pierwszymi kalendami stycznia i dalej będą użytkowali, nie muszą płacić podatku, jeśli nie wyrażą takiej woli²⁴.

Łąki²⁵, które jako pierwsze będą gotowe pod sianokosy za konsulatu Lucjusza Cecyliusza i Kwintusa Mucjusza²⁶, na gruntach państwowych dzierżawionych przez Wituryjczyków Langensów i tych gruntach, które dzierżawią Odiaci i tych, które dzierżawią Dektunińczycy, Kawaturyńczycy i Mentowińczycy²⁷, te właśnie łąki nie mogą być przez nikogo koszone, poddawane wypasowi ani być przedmiotem pobierania pożytków bez zgody Langensów i Odiatów, i Dektunińczyków, i Kawaturyńczyków, i Mentowińczyków w zależności od tego, którzy z nich

pascat nvie fruatur sei Langueses aut Odiates aut Dectunines
aut Cavaturines / aut Mentovines malent in eo agro alia prata in-
mittere defendere sicare id uti facere liceat dum ne ampliorem /
modum pratorum habeant quam proxuma aestate habuerunt
fructique sunt Vituries quei controversias / Genuensium ob
iniourias iudicati aut damnati sunt sei quis in vinculeis ob eas
res est eos omneis / solvei mittei leiber(are)ique Genuenses
videtur oportere ante Eidus Sextilis primas sei quoi de ea re /
iniquom videbitur esse ad nos adeant primo quoque die et ab
omnibus controversis et <b=H>ono publ(ico) li(berentur?) /
leg(ati) Moco Meticanio Meticoni f(ilius) Plaucus Peliani(o)
Pelioni f(ilius).

dzierżawią dany grunt²⁸. Jeśli Languesowie albo Odiaci, albo Dektunińczycy, albo Kawaturyńczycy, albo Mentowińczycy pragną na owych gruntach zamienić w łąki inne pola, ogrodzić je bądź kosić, wolno im to uczynić pod warunkiem, że, nie będą zajmowali i użytkowali więcej łąk, niż mieli poprzedniego lata²⁹.

Co do Wituryczyków, którzy w związku ze sporem z Genueńczykami zostali zasądzeni z powodu popełnionego bezprawia bądź skazani, jeśli któryś z nich z tych powodów jest uwięziony, powinien zostać przez Genueńczyków oczyszczony z zarzutów i wypuszczony na wolność przed idami sierpnia [13 VIII]³⁰. Jeśli komuś coś w związku z tą sprawą wyda się niesprawiedliwe, niech zgłosi się do nas każdego pierwszego dnia [miesiąca] a dla dobra ogółu [zostaną wyjaśnione] wszystkie jego wątpliwości³¹.

Wysłannicy Mokus Metykaniusz, syn Metykona; Plaukus Pelianusz, syn Peliona³².

KOMENTARZ (DO TEKSTU POLSKIEGO)

- 1 „Q(uintus) M(arcus) Minucieis Q(uinti) f(ili) Rufeis” – Kw. Minucjusz Rufus i M. Minucjusz Rufus byli braćmi, a także synami Kw. Minucjusza Rufusa. Drugi z nich to zapewne trybun plebejski 121 r., który zgłosił m.in. ustawę anulującą *lex Sempronia*, ustanawiającą kolonię Junonię w miejscu zburzonej Kartaginy, autorstwa słynnego trybuna plebejskiego 123 i 122 r., G. Semproniusza Grakchusa por. przyp. 29. W roku 110 został wybrany konsulem, a następnie w 109 prowadził działania wojenne przeciwko celtyckim Skordyskom i trackim Bessom lub Trybalom oraz Dakom, których pokonał nad rzeką Hebros. W walkach tych uczestniczył wg Frontynusa (*Strategam.* II 4 3) również jego brat Kwintus por. *CIL* I² 693. Za zwycięstwa M. Minucjusz uzyskał od senatu prawo do odbycia triumfu w 106 r. Ufundował również portyk w samym Rzymie i wraz z młodszym bratem Kw. Minucjuszem złożyli w Delfach Apollonowi wota za zwycięstwa zob. *CIL* I² 692=*CIL* III 14203, 23=D 08887=*ILLRP* 00337 (p 326)=*AE* 1897, 00088=*AE* 1911, 00014: „...M(arcum) Minucium Q(uinti) f(ili)um imperatorem Galleis / Scordisteis et Besseis / [re]liqueisque Thraecibus devicte]s [ob me]rita [Apolline]i / de[di]c[avit] populus Delphius...”; *CIL* I² 693=*CIL* III 00566=07304=*ILS* 4047= D 04047=*ILLRP* 0052=*CIG* 1695=*Syll.*³ 710D: „...Q(uintus) Minucius Q(uinti) f(ili)us Rufus leg(atus) Apollinei P<hut=HUT>io merito”. Zob. także Sallust. *Iughurt.* 35 2; Cic. *Philipp.* II 84; Liv. *Per.* 65; Vell. II 8; Frontin. *Strategem.* II 4 3; Flor. I 39 5; Eutrop. IV 27 5; Ruf. *Fest. Brev.* 9 2; Amm. Marc. XXVII 4 10. Por. Münzer, *RE* szp. 1956-1957; 1962-1965; Broughton 1951-1952, I 522; 543; 544; 547. Prawdopodobnie byli również potomkami Kw. Minucjusza Rufusa, syna Gajusza, pretora w 200 r. i przede wszystkim konsula roku 197, który walczył w północnej Italii z celtyckimi Bojami i Ligurami, za co otrzymał od senatu *ovatio*: *Act. Tr.*, Degrassi 78f, 552; Cic. *Brut.* 18 73; Liv. XXXII 27-31; Zonar. IX 16. Zob. Dio Halic. II 11 1. Por. Bruns 1901, 402; Münzer, *RE* szp. 1958-1962; Broughton 1951-1952, I 332-333; Stahl 1986, 289 przyp. 20; 294-295; 297; Casella i Petracchia 2019, 151 przyp. 510; 155; Tarpin 2021, 196 (o patronacie rodu Minucjuszy Rufusów nad terenami liguryjskimi).
- 2 „controversieis inter Genuateis et Veiturios” – stronami sporu była Genua i jej mieszkańcy, która była rzymskim sprzymierzeńcem (*socii*), przynajmniej od drugiej połowy III w. p.n.e., a także Viturii, których wielu badaczy identyfikuje

również z występującymi w treści inskrypcji Langenses, a więc Langenses Veiturios por. niżej. Decyzje podjęte przez rzymskich arbitrów, braci Minucjuszów dotyczyła również innych grup etnicznych i sąsiadów Genui i Viturii, a mianowicie zapewne liguryjskich Odiatii, Dectunii, Cavatunii i Mentovinii zob. niżej.

- 3 „in re praesente cognoverunt et coram inter eos controversias composeiverunt / et qua lege agrum possiderunt et qua fineis fierent dixserunt eos fineis facere terminosque statui iuserunt” – obaj arbitrzy podkreślają, że po przeprowadzeniu dochodzenia, rozpoznania sporu między obiema stronami osobiście go rozstrzygnęli oraz ustalili, w ich obecności (*et coram inter eos*), zasady użytkowania gruntów i ustanowili granice. Jest to więc wykaz kolejnych czynności, które przeprowadzili bracia Minucjuszowie. Por. Stahl 1986, 286. W drugiej części tego wersu widać silnie obecną w rzymskiej mentalności i tym samym prawodawstwie tendencję do wyznaczania wyraźnie granic pomiędzy terytoriami o różnej przynależności i różnym statusie prawnym. O wyznaczaniu granic zob. Hyg. Gromat. *De cond. agr.*, 66Th.=Z. 3-13. Por. Pikulska-Robaszkiewicz 1988, 945-946; 950.
- 4 „ubei ea facta essent Romam coram venire Romae coram sententiam ex senati consulto dixerunt Eidib(us)” – osobiste stawiennictwo stron sporu w celu wysłuchania wyroku w momencie jego ogłaszania zob. *D.* 4, 8, 27, 4. Według M. Frondy (2013, 265-266 przyp. 13) brakuje w dokumencie formuły *senatum consuluerunt*, która wg niego oznaczałaby, że na mocy uchwały senatu (*senatus consultum*) arbitrzy przeprowadzili kolejne działania. Por. Sisani 2011, 664 (o znaczeniu terminu *sententia* w Tabula): „...il termine sententia ha di fatto una accezione certamente piu generica, potendo indicare sia la decisione – propriamente, la risposta all’interrogazione e la successiva espressione di voto – del *senatus*...”; Fronda 2013, 265: „...This constitutes judgement (*sententia*) of the Roman arbitrators...”. Tę samą formułę *ex senati consulto* zobaczyć można również na kamieniach granicznych (*termini*) w Italii z II w.p.n.e. *CIL* I² 633; 634; 636; 2501 zob. przyp. 25. Również M. Fronda (2013, 265-266 przyp. 13) sugeruje, że orzeczenie mógł odczytać herold w obecności arbitrów, a samo ogłoszenie miało być odczytane z mównicy, prawdopodobnie na forum, co sugeruje termin *coram*.
- 5 „L(ucio) Caecilio Q(uinti) f(ilio) Q(uinto) Muucio Q(uinti) f(ilio) co(n)s(ulibus)” – konsulowie 117 r. L. Cecyliusz Metellus Diadematus i Kw. Muucjusz Scewola zwany Augurem: *CIL* I² 2661; 631603=*ILS* 5799; *SIG*³ 681=*I. de Dèlos* 4.1.1604b; *Fast. Ant.*, Degrassi 162f; *Fast. Hyd.*; *Cic. Fin.* 5 82; *Brut.* 306; *Val. Max.* VII 1 1; *Plut. Fort. Rom.* 4; *Plin. NH* VII 142; *Obseq.* 36; *Eutrop.* 4.23.2; *Chr. Pasc.*; Broughton 1951-1952, I 528. Informacja ta pozwala datować nam ogłoszenia orzeczenia arbitrażowego na 15 grudnia 117 r. p.n.e.
- 6 „casteli Vituriorum” – w tym miejscu po raz pierwszy pojawia się informacja, że uczestniczący w sporze Viturii zamieszkiwali osadę, która w powyższym

dokumencie jest nazywana *castellum* i to właśnie jego mieszkańcy wiedli spór z Genuczykami. W Tabula występują oni pod kilkoma nazwami: *Veituri* (w. 2, 33), *Vituri* (w. 5), *Vituries* (w. 42), *Langanses* (w. 13, 25, 29, 30, 36, 39), *Langates* (w. 6) i *Langenses Veituri* (w. 24, 25, 31, 32, 35, 37). Według G. Choquera (2020, 101-102; 136-137) było to *castellum* obywateli rzymskich, utworzone na terytorium podbitych przez Rzym miejscowych *Langenses*, którzy wraz z osadnikami (wojskowymi?) mieli stanowić ludność osady. Ósrodek powstał na powstałym po podboju *ager publicus* w strategicznym miejscu, u zbiegu dwóch dolin szlaków na wybrzeże. Inni badacze uznają, że *Langenses Veituri* byli jednak ludnością miejscową, proveniencji liguryjskiej, której status można określić jako *adtributio* wobec *Genui*. Zob. Stahl 1986, 292; 297 („attribuierter Gemeinde”); Faoro 2015, 175-176. Por. Haeussler 2013, 111; Pedemonte 2018, 26-27 (nie rozstrzyga etnicznej proveniencji mieszkańców *castellum*), Casella i Petraccia 2019, 157; 158; Tarpin 2021, 195 przyp. 5 (odrzuca status *adtributio* osady), ale 197 przyp. 13 (stanowczo odrzuca tezę G. Choquera, że mieszkańcy *castellum* byli osadnikami rzymskimi); 199 (*Vituri* podgrupą *Langenses*, o czym świadczy zwrot *...ita uti ceteri Langenses...*); *contra* Choquer 2020, 140-142; 150. Pojawiają się również hipotezy, że *Langenses* byli rzymskimi sprzymierzeńcami: Calderazzo 1996, 34-35. Współcześnie umiejscawia się *castellum* w następujących miejscach: na wzniesieniu Monte Castello (Pedemonte 2018, 23), w miejscu obecnej osady *Langasco* lub w okręgu *Langasco*, których nazwa pochodzi od ich antycznej poprzedniczki o tej samej nazwie, którą już w XVI-XIX w. uznawano za ośrodek powstały na miejscu *castellum* *Witurejczyków Langensów/Langatów* (Casella i Petraccia 2019, 185-186; Choquer 2020, 142; Tarpin 2021, 200).

- 7 „qua *ager privatus casteli Vituriorum* est quem agrum eos vendere heredemque / sequi licet is *ager vectigal(is) nei siet Langatium fineis agri privati*” – grunty, a więc *ager privatus* należące do wspólnoty *castellum* zostały wyłączone spod opłat na rzecz państwa, co wyraźnie stwierdza zapis w inskrypcji. Nie był to więc *ager privatus vectigalisque*, na co jasno wskazuje to zdanie zob. Stahl 1986, 289; Casella i Petraccia 2019, 167: „...it is hard to classify because the land defined as «private» is the land belonging to the community of the *Langenses*, not the land owned by its individual members...”; Choquer 2020, 139: „...ils ont donc un statut public et privé. Ici, au contraire, la terre privée n’est pas vectigaliennne: elle n’est donc pas publique et privée, mais simplement privée. Cette partie du territoire des *Vituri Langenses* n’a rien à voir, me semble-t-il, avec la terre publique...”; Tarpin 2021, 196. Prawdopodobnie pojawiały się wcześniej również wątpliwości, które ziemie są *ager privatus* *Witurejczyków Langensów/Langatów*, a które już *ager publicus*, stąd też była potrzeba wyraźnego określenia granicy między nimi, co też zostało uczynione przez arbitrow przysłanych z Rzymu. Indywidualnie, mieszkańcy mogli swobodnie dysponować przedmiotem swojej własności prywatnej, sprzedając

- ją lub przekazując w spadku wg *ius civile*. Por. Laffi 1966, 56-57; Choquer 2020, 141-142.
- 8 Przyjęto *rivus* jako potok i *fluvius* jako rzeka. O rozmieszczaniu kamieni granicznych przez rzymskich *agrimensores* zob. Hyg. Grom. *De cond. agr.*, ss. 114-115L.=s. 74Th.: „...ita ut ex colluco qui appellatur ille, ad flumen illud et per flumen illud et per flumen ad rivum illum aut viam illam et per viam illam ad infima montis illius qui locus appellatur ille et inde per iugum montis illius in summum et per summum montis per divergia aquae ad locum qui appellatur ille, et inde deorsum versus ad locum illum et inde ad compitum illius et inde per monumentum illius ad locum unde primum coepit scriptura esse...”. Por. Stahl 1986, 285 przyp. 12; Pikulska-Robaszkiewicz 1988, 946-949; Casella i Petracchia 2019, 161-162.
  - 9 *Via Postumia* powstała z inicjatywy konsula 148 r. Sp. Postumiusza Albinusa. Generalnie jej trasa wiodła z Genui, przez Libarnę, do Dertony, następnie do Placencji (odcinek ten powstał dziesięć lat wcześniej jako *via Fulvia*) i dalej do Kremony. Natomiast z Kremony *via Postumia* łączyła się z Tornatą, gdzie skręcała na północny wschód do Werony. Następnie wychodziła z Werony i dalej przechodziła obok dzisiejszej miejscowości San Michele, a następnie przez dzisiejsze Ponte di Settimo i Ponte di Decima oraz Masòn (mutatio Aureos?), docierając do Vicetii (dzis. Vicenza). Z Vicetii droga biegła w kierunku dzisiejszych Cittadella, San Pietro in Gù i przez skrzyżowanie na północ od dzisiejszego Castelfranco, aż do Opitergium (dzis. Oderzo). Stąd znów kierowała się na wschód przez Levadę, aż do Concordii i dalej do Akwilei. Jej znaczenie wynikało z faktu, iż ta wielka arteria drogowa połączyła Genuę z Akwileją, scalając podporządkowane tereny i tworząc podstawy dla dalszej integracji gospodarczej i politycznej podbitych przez Rzym ziem celtyckich i liguryjskich w północnej Italii oraz ich romanizacji. Zob. Chilver 1941, 33-34; 41; Radke 1973, 1595-1612; Stahl 1986, 291-292. Tabula Polcevera ma istotne znaczenie dla określenia przebiegu rzymskiej arterii z Libarny do Genui przez przełęcz Apeninu Liguryjskiego, który próbuje się ustalić, na podstawie występujących w inskrypcji nazw cieków wodnych, wzniesień, szczytów górskich, a także występowaniu w dokumentach średniowiecznych toponimów, które wykazują podobieństwo do tych z inskrypcji rzymskiej zob. m.in. Pedemonte 2018, 12-36; Casella i Petracchia 2019, 181-186. *Via Postumia* wykorzystywała zapewne wcześniej używane szlaki (np. przez Serravalle i Tortone), które ułatwiały dostęp do Genui i wybrzeża Morza Liguryjskiego z Niziny Padańskiej por. Paltineri 2021, 48-52. Ustalenia jej przebiegu z wykorzystaniem metod badawczych GIS i lidarów zob. Repetto 2021, 345-349.
  - 10 Istnieje wiele propozycji współczesnych miejsc, które odpowiadałyby toponimom pojawiającym się w *Sententia Minuciorum*: Pedemonte 2018, 21-22. W przypadku *ager privatus* wspólnoty Witurejczyków Langensów/Langatów wspomniane nazwy odpowiadałyby: *rivus qui oritur ab fonte in Mannicelo*

Manicelo – rzeka Gioventin lub ewentualnie Manesseno („*Progetto Postumia*”), *flovius Lemuri* – rzeka d’Iso, potok Lemme („*Progetto Postumia*”), a także z górnym biegiem potoku Verde, *rivus Comberanea* – dopływ potoku Lemme, a ostatnio z rzeką Rizzolą, *comvalae Caeptiema* – okolica Monte Porale lub częścię Pietra Lavezzara, również Ceta/Borgo Fornari („*Progetto Postumia*”), *rivus Vindupale/Vendupale* – dawniej dopływ potoku Scrivia, a obecnie rzeka Riasso, *flovius Neviasca* – rzeka Paveto, *rivus Vinelasca* – rzeka Riasso, a współcześnie rzeka delle Vigne lub z doliną na południe od Mignanego, *fons in Mannicello /Manicelo* – źródło na zachód od Madonna delle Vigne, *flovius Edus* – wcześniej rzeka d’Iso lub ostatnio potok Verde (za Crawford 2003, 208; Pedemonte 2018, 22; Casella i Petraccia 2019, 181-186; Choquer 2020, 142-143). Uważa się, że obszar ten mógł liczyć od ponad 400 ha do ponad 800 ha zob. Pedemont 2018, 24-27.

- 11 „*agri poplici quod Langenses possident*” – orzeczenie arbitrów jasno stwierdza, że wspólnota *castellum* dzierży *ager publicus*! Potwierdza to zresztą również kolejny wers w dokumencie: „*quem agrum poplicum / iudicamus esse eum agrum castelanos Langenses Veiturios po[si]dere fruique*” por. wyżej. Jego delimitację (por. wyżej) przeprowadzili zapewne zatrudnieni *agrimensores* na podstawie wytycznych braci Minucjuszy Rufusów, którzy z dużym prawdopodobieństwem konsultowali je ze wszystkimi stronami sporu (por. przyp. 2). Orzeczenie miało powstrzymać dalsze konflikty o dostęp do *ager publicus* między sąsiadami, przede wszystkim z Genuą oraz w celu rozgraniczenia gruntów publicznych od *ager privatus*. Bez przeprowadzenia skrupulatnej delimitacji (por. Pikulska-Robaszkiewicz 1988, 945-946), czego symbolem postawione kamienie graniczne i zapewne sporządzone szczegółowe mapy (Tarpin 2021, 197), grunty prywatne mogły być powiększane kosztem *ager publicus*, co niejednokrotnie miało miejsce w Italii, jeszcze przed wystąpieniami braci Grakchów w latach 133 i 123-122 p.n.e. por. Roselaar 2019, 103-106. Inaczej kwestię *ager publicus*, który został udostępniony *castellum* widzi M. Tarpin (2021, 197). Badacz ten uważa, że na podstawie *sententia* Minucjuszy powstały dwie jego części: jedna, wspomniana w tym werście, która została oddana w posiadanie osadzie i druga, o której mowa wyżej, gdzie dozwolono ją eksploatować (zob. także Stahl 1986, 287). Obie zresztą tworzyły całość.
- 12 *Castellum* Witurejczyków Langensów/Langatów nie jest jedyną osadą tego typu występującą w Tabuli, ponieważ w dokumencie jest jeszcze mowa o drugim *castellum*, Alianus. Nie mamy żadnych wzmianek o tym konkretnie ośrodku z innych przekazów. Przed podbojem rzymskim Ligurii, osadnictwo w Apeninach, także w pobliżu Genui charakteryzowało się obecnością umocnionych osad na wzniesieniach pozwalających chronić się mieszkańcom przed zagrożeniami, a także kontrolować pobliskie szlaki oraz miejsca wypasu zwierząt zob. Pedemonte 2018, 27-28; Paltineri 2021, 39-64. Według

- G. Choquera (2020, 146; 151) Alianus prawdopodobnie posiadało taki sam status prawny jak ośrodek Witurejczyków Langensów, a więc było kolejnym o miejscu osadnictwa (wojskowego?) obywateli rzymskich w Apeninach Liguryjskich na wschód od Genui, czyli na dawnych terenach należących do Ligurów. Inaczej Tarpin 2021, 199. Współczesne propozycje umiejscowienia *castellum* Alianus zob. niżej.
- 13 Nazwy części cieków wodnych, w których pojawiają się przyrostki *-asc-*, *-osc-*, *-esc-*, *-usc-*, jak *Neviasca*, *Tulelasca*, *Veraglasca*, *Vinelasca/Vinelesca*, czy też nawet do dziś zachowana nazwa najwyższego szczytu Apeninów Liguryjskich – *Monte Maggiorasca* (1799 m n.p.m.), mogą świadczyć o liguryjskiej (przedindoeuropejskiej?, indoeuropejskiej?) proveniencji mieszkańców tych terenów, co zresztą potwierdzają prowadzone intensywnie prace archeologiczne w XX i na początku XXI w. zob. Casella i Petraccia 2019, 169-188 (profesjonalny i szczegółowy Appendix, autorstwa Antonelli Traverso – koordynatorki projektu „Progetto Postumia”, przedstawia nie tylko historię eksploracji archeologicznych na terenie, gdzie odnaleziono *Tabula Polcevera*, ale również nowe ustalenia dotyczące przebiegu *via Postumii* i krajobrazu etnicznego wzdłuż jej biegu). Por. Pedemonte 2018, 16; Venturino 2021, 66-69.
- 14 Granice zasięgu *ager publicus*: *confluunt Ede-Porcobera/Procobera* – zbieg rzek *Verde* i *Ricò*, *mons Lemurinus infumus* – *Pontasso*, *mons Lemurinus* – *Monte Lavergo*, *mons Pocavus* – *Monte Pesucco*, *mons Lemunnus summus* – *Poggio del Termine*, *castel(l)um Alianus* – różne propozycje: *Bric Montaldo*, *Parrocchia dei Giovi*, *Monte Poggi/Monte Peuzu*, *Pian di Reste*, *Bric di Guana/Bric Guana*, *Vicino itp. Passo dei Giovi* (Crawford 2003, 208; Pedemonte 2018, 22; 31; Choquer 2020, 138), *mons Ioventinus* – utożsamiany z *Quota*, *mons Apenninus* – *Monte Taccone*, *mons Tuledus* – *Monte Lecco*, *flovius Veraglasca* – potok *Lemme*, *mons Prenicus* – *Ventoporto*, *flovius Tulelasca* – rzeka *Busaletta*, *mons Claxrelus* – *Monte Ranfreo*, *fons Lebriemelus* – źródło na zachód od *Ranfreo*, *rivus Eniseca* – *Rio dei Giovi*, *flovius Procobera/Procobera* – potok *Ricò*. Por. Boccaleri 1996, 38: „... abbraccia il territorio che da Pontedecimo va allo spartiacque Polcevera-Gorcente, a Ventoporto, al Monte Ranfreo ed alle valle del Torrente Riccò...”. Niejednoznaczna identyfikacja toponimów znajdujących się w *Tabula* warunkuje istnienie przynajmniej kilku domniemanych tras, jakimi miała przebiegać rzymska *via Postumia* przez te tereny, stąd dyskusje nad jej przebiegiem na tym fragmencie por. niżej. Rozbieżności dotyczące rozmiarów *ager publicus* są znacznie większe niż w przypadku *ager privatus*. Ten pierwszy ocenia się na od 1,6 tys. ha do nawet ponad 5 tys. ha zob. Pedemonte 2018, 24-27. O rozmieszczeniu kamieni granicznych zob. przyp. 8.
- 15 „quem agrum poplicum / iudicamus esse eum agrum castelanos Langenses Veiturios po[si]dere fruique” – opisany powyżej *ager publicus*, którego granice tak skrupulatnie wyznaczono miał zostać oddany w posiadanie i użytkowanie

castellum Witurejczyków Langensów/Langatów (por. wyżej). Według G. Choquera (2020, 90-94; 137-138) był to przykład typowego *ager fruentus datus*, a więc gruntu publicznego oddanego w użytkowanie takim podmiotom jak kolonia, municipium itp. i ich społecznościom na mocy uchwały senatu lub ustawy zgromadzenia w miejscu ich powstania. G. Choquer uważa, że miała to być, w najszerszym tego znaczeniu, własność prywatna ziem publicznych, o czym miał świadczyć użyty tu termin – *possidere*, występujący także w *lex agraria* z 111 r. (wersy 31-32). Por. Cic. *Leg. Agr.* I 4 10; II 22 58; App. *BC XIII* 7; Bocaleri 1996, 32 przyp. 30. Nie są to też grunty publiczne typu *ager trientabulis*, które senat przekazałby na spłatę zaciągniętych przez państwo zobowiązań. O tym rodzaju gruntów publicznych wspominał Liwiusz (XXXI 13), przy okazji wydarzeń z roku 210 p.n.e. Por. Humbert, 1978, 362 przyp. 15, 400-401.

- 16 „videtur oportere pro eo agro vectigal Langenses / Veituris in poplicum Genuam dent in an(n)os singulos vic(toriatos) n(ummos) CCCC” – oddany w użytkowanie i dzierżawę mieszkańcom *castellum* rzymski *ager publicus* był obłożony opłatą (*vectigal*) w wysokości czterystu wiktoriatów rocznie, które nie miały być wypłacane Rzymowi, ale Genui! Według G. Choquera (2020, 136-137) otrzymała ona w ten sposób ważną rolę w zarządzaniu gruntami publicznymi w najbliższym jej otoczeniu. Ten gest ze strony Rzymu francuski badacz tłumaczy rekompensatą za utratę terytoriów Genui na rzecz powstałego *ager publicus*. Mogło też chodzić o rekompensatę za to, że miasto musiało pogodzić się z utratą części *ager publicus*, dawniej własnych ziem na rzecz *castellum* lub ich utratą pod budowę *via Postumia* (148 r. p.n.e.) Ewentualnie mogło chodzić o zrekompensowanie szkód poniesionych przez miasto w trakcie II wojny punickiej. Por. Casella i Petracchia 2019, 165-166; 167. Swój udział w poborze opłat dzierżawnych otrzymali również Witurejczycy Langesowie/Langatowie (por. niżej). Natomiast M. Tarpin (2021, 197-198) twierdzi, że *vectigal* miał być pobierany na rzecz Genui tylko z tej części ziemi publicznej, którą to *castellum* mogło eksploatować. M. Stahl (1986, 287-291) uważa, że przed decyzją arbitrów musiało dochodzić do tarć między obiema społecznościami na tle wielkości i warunków opłat, stąd tak precyzyjne ustalenia braci Minucjuszy Rufusów dotyczące tych kwestii w dokumencie.
- 17 „Sei Langenses eam pecuniam non dabunt neque satis / facient arbitratuu Genuatium quod per Genuenses mo[r]a non fiat suo setius eam pecuniam accipiant tum quod in eo agro / natum erit frumenti partem vicensumam vini partem sextam Langenses in poplicum Genuam dare debent” – orzeczenie Minucjuszy brało pod uwagę brak uiszczenia wpłaty na rzecz miasta w pieniądzu. Witurejczycy Langesowie/Langatowie mogli wnieść w zamian rekompensatę w naturze, w postaci 1/20 zbiorów zboża i 1/6 wyprodukowanego wina, które były płodami z oddanego im w dzierżawę *ager publicus*. Wydaje się, że w tym wypadku wzięto pod uwagę tereny uprawne, a nie pastwiska

- i łąki (*ager compascuus, prata*), z których trudno było liczyć na takową rekompensatę. Tym ostatnim zresztą poświęcono w sentencji osobny paragraf (por. niżej). Narzucone przez Minucjuszy Rufusów kwoty wydają się być korzystne w porównaniu z opłatami na innych obszarach *ager publicus* w Italii. Według E. Sereniego (1955, 472) i A. Pikulskiej-Robaszkiewicz (1988, 945) mogły one generalnie wynosić w Italii 1/10 zebranego zboża i 1/5 owoców! Por. Pedemonte 2018, 30-31; Casella i Petracchia 2019, 167; Tarpin 2021, 198.
- 18 „Quei eorum posedeit K(alendis) Sextil(ibus) L(ucio) Caicilio/ Q(uinto) Muucio co(n)s(ulibus) eos ita posidere colereque liceat” – [błędy w imionach?]. Arbitrzy rzymscy potwierdzają możliwość dzierżawy dotychczasowych gruntów posiadanych przez Genuńczyków i Witurejczyków Langensów/Langatów w ramach *ager publicus*, w granicach, w których były w kalendy (1) sierpnia (117 r. p.n.e.) za konsulatu L. Cecyliusza Metellusa Diadematusa i Kw. Mucjusza Scewoli Augura (por. przyp. 5). Od 1 sierpnia dzierżawa na tych ziemiach będzie nadal możliwa, ale na zasadach, które prezentują kolejne wersy orzeczenia Minucjuszy Rufusów (por. niżej).
- 19 Dotychczasowi dzierżawcy, o których jest mowa w poprzednim fragmencie (por. przyp. 46) mają płacić *vectigal* wspólnocie *castellum* (por. Stahl 1986, 287). Nie podano jego wysokości, jednakże należy zaznaczyć, że nie we wszystkich przypadkach Genua stała się miejscem poboru opłat dzierżawnych i arbitrzy rzymscy starali się w miarę proporcjonalnie przekazać możliwość poboru *vectigal* z *ager publicus* obu stronom sporu. Miało to zapewne zadowolić obie strony i zniwelować ewentualne poczucie niesprawiedliwości oraz przede wszystkim nie dopuścić do podważania orzeczenia Minucjuszy Rufusów.
- 20 „qui eorum in eo agro agrum posidebunt fruenturque praeter ea in eo agro ni quis posideto nisi de maiore parte / Langensium Veituriorum sententia” – możliwość dzierżawy na opisanym wyżej *ager publicus* została ograniczona tylko do mieszkańców *castellum*, a więc Witurejczyków Langensów/Langatów i Genuńczyków, którzy wiedli ze sobą spór o korzystanie z tych gruntów, co skutkowało interwencją w Rzymie i przysłaniem arbitrów. Ponadto, na dzierżawę w obrębie tychże gruntów publicznych, zarówno dla dzierżawców spośród Witurejczyków Langensów/Langatów jak i Genuńczyków, wymagana była zgoda wspólnoty *castellum*. Zob. Casella i Petracchia 2019, 167.
- 21 Odrzucenie nowych warunków dzierżawy na gruntach publicznych ustalonych w *sententii Minuciorum*, które miały wejść w życie w kalendy (1) sierpnia 117 r. p.n.e., skutkowało pozbawieniem możliwości użytkowania rzeczzonego *ager publicus* wszystkim dotychczasowym i zapewne przyszłym dzierżawcom spośród Witurejczyków Langensów/Langatów i Genuńczyków.
- 22 W tym wersie pojawia się kolejna kategoria gruntów publicznych, a mianowicie *ager compascuus*, czyli pastwiska, z których prawo współużytkowania mają tylko Witurejczycy Langensowie/Langatowie i Genuńczycy (por. Stahl 1986,

287; Casella i Petracchia 2019, 167). Przyszły *ager publicus*, przed podbojem rzymskim był obszarem należącym do miejscowych szczepów, który stał się własnością Rzymu i następnie, albo został zwrócony w całości lub częściowo lokalnej ludności (tym, którzy przetrwali działania militarne i/lub rzymskie deportacje). W tym względzie por. *editio Alcantarensis* ze 104 r. p.n.e. *AE* 1984, 495; 1986, 474; 1991, 965; 2006, 624. Mógł też zostać po prostu pozostawiony przez zwycięzców dotychczasowym właścicielom. Zasada ta mogła dotyczyć wszystkich kategorii *ager publicus*, jak omawiane niżej *prata* – dosł. łąki, tak i pastwiska *ager compascuus*. Po zmianie statusu prawnego, *ager publicus* i jego użytkowanie zostało obciążone opłatami dzierżawnymi (*vectigal*) por. niżej. W Tabula Polcevera orzeczono, że obie społeczności mogą swobodnie wypasać na nim zwierzęta, ale także miały prawo zbierania drewna na opał i do budowy. Do kategorii *ager compascuus* zaliczano również *silvae* (por. Choquer 2020, 63). Z tego fragmentu *sententia Minuciorum* wyraźnie wynika, że *ager compascuus* jest własnością rzymską, ale obie wspólnoty mają prawo go współużytkować. Arbitrzy jasno zastrzegają, że nie powinien on być traktowany jak pastwiska na prywatnych włościach Genui. Jak wynika bowiem z różnych wersów Tabula Polcevera, Witurejczycy Langensowie\Langatowie byli przepędzani, a nawet więzieni przez Genuńczyków, którzy uważali *ager compascuus* za własne tereny lub raczej takie, które tylko oni mogli użytkować. Była to zapewne jedna z ważniejszych przyczyn konfliktu między obiema społecznościami, którą musieli rozwiązać bracia Minucjusze Rufusowie. Por. Stahl 1986, 287-288; Casella i Petracchia 2019, 167-168. Interesujące jest jednak to, że w orzeczeniu rzymskich arbitrów brakuje informacji o tym, jaką część *ager publicus* obejmowały pastwiska i łąki oraz gdzie się znajdowały, stąd wiele hipotez na ten temat (zob. Boccaleri 1996, 38-40; Pedemonte 2018, 29). Według G. Choquera (2020, 137) ziemie uprawne i pastwiska oraz łąki na *ager publicus* stanowiły mniej więcej podobny areał.

- 23 „*Vectigal anni primi K(alendis) Ianuari(is) secundis Veturis Langenses in poplicum Genuam dare debent*” – w tym fragmencie ustalono, iż korzystanie z *ager compascuus* przez Witurejczyków Langensów\Langatów będzie objęte opłatą dzierżawną (*vectigal*), podobnie jak *ager publicus* poddany pod uprawy. Również w tym wypadku miejscem, gdzie wpływać miały kwoty z dzierżawy, była Genua, co może potwierdzać tezę G. Choquera (por. przyp. 16) o roli tego miasta jako centrum zarządzającego gruntami publicznymi w regionie. Przy okazji warto zauważyć, że w przeciwieństwie do ziem uprawnych, na pastwiskach nie określono wielkości opłat, ani w pieniądzu, ani w naturze, co jest nieco zaskakujące. Być może zależała ona od wielkości stad wypasanych przez dzierżawiących te grunty Witurejczyków Langensów\Langatów, czego nie narzucili im rzymscy arbitrzy w swoim orzeczeniu. Nieco późniejsza ustawa *lex agraria* (w. 14-15) ze 111 r. p.n.e. dopuszczała wypas do 10 sztuk bydła i do 50 sztuk drobniejszych zwierząt hodowlanych każdemu osadnikowi. Por.

- Casella i Petracchia 2019, 164-165; Choquer 2020, 68-69; 78. Określony został jednak termin zapłaty *vectigal* za pierwszy rok użytkowania, który określono na 1 stycznia 115 r. p.n.e., jeśli weźmiemy pod uwagę, że orzeczenie podano w Rzymie w kalendy (15) grudnia 117 r. p.n.e. (por. przyp. 5). Pierwszym rokiem dzierżawy, za który miał obowiązywać *vectigal*, był rok 115.
- 24 „quod ante K(alendas) Ianuar(ias) primas Langenses fructi sunt eruntque vectigal invitei dare nei debento” – Witurejczycy Langensowie/Langatowie nie musieli ponosić opłat za dzierżawione i użytkowane przez siebie grunty publiczne, które były do tej pory w ich posiadaniu, przed ogłoszeniem orzeczenia, chyba że wyraziliby taką chęć. Prawdopodobnie kwestia ta dotyczy roku 116 p.n.e.
- 25 *Prata* – wg G. Choquera (2020, 70-71; 143-144) jedna z kategorii *ager compascuus* i część *ager publicus*. Mogły być również oddane w użytkowanie dawnym właścicielom, którzy aby z nich korzystać, musieli ponosić odpowiednie opłaty (*vectigal*). Por. Tarpin 2021, 198. Inaczej M. Stahl (1986, 288), który uważał, że użytkowanie *prata* nie oznaczało ponoszenia opłat. Warto wziąć pod uwagę także fakt, że tego typu miejsca, jak łąki, pastwiska (por. wyżej) były ważnym czynnikiem gospodarczym w tym regionie, gdzie pasterstwo było jedną z istotniejszych dziedzin rolnictwa, które były uwarunkowane względami naturalnymi, m.in. ukształtowaniem terenu. Transhumancja była bowiem od wieków nie tylko sposobem zapewnienia żywności hodowanemu zwierzętom (owce, kozy, bydło) w ciągu roku, które były niezbędnymi zasobami społeczności liguryjskich, dającymi żywność (mleko, mięso itp.), odzienie, ale także istotnym sposobem przemieszczania się tychże grup (por. Pedemonte 2018, 23; 28).
- 26 Por. przyp. 5.
- 27 „Dectunines..., Cavaturineis..., Mentovines..., Odiates...” – nie jesteśmy w stanie powiedzieć wiele o wymienionych tu grupach, które były sąsiadami Genui, Witurejczyków Langensów/Langatów i *castellum* Alianus, czyli Dektunińczyków (*Dectuni* RE 1901, Hülsen, szp. 2306), Mentowińczyków (*Mentovini*, RE 1931, Philipp., szp. 968), Odiatów (*Odiates*, RE 1937, Luisa Banti, szp. 1888) i Kawaturyńczyków. Próby powiązania ich z jakimiś konkretnymi miejscami (*Cavaturines* – Monte Cavo lub Gavi; *Dectunines* – Tortona, okolice Libarny, między Genuą a Mediolanem; *Mentovines* – Montoggio, Marcarola, Mendona/Parrocchia di Larvego; *Odiates* – Orero, Montoggio, ok. Langasco – l’Oggio) nie przyniosły wspólnych ustaleń wśród badaczy w XIX i XX w. (zob. Pedemonte 2018, 30). Por. Venturino 2021, 66 przyp. 12; 85-87; 90-91. Współcześnie pojawiały się tezy, że *castellum* Witurejczyków Langensów/Langatów mogło być wspólnym ośrodkiem plemiennym dla wyżej wymienionych. plemion (Lamboglia 1941, 217). Por. Pedemonte 2018, 26-27.
- 28 Fragment ten może potwierdzać, że były to obszary *ager publicus*, które użytkować miały tylko te wymienione plemiona, ponoszące przy tym opłaty. Bez ich zgody nie mogły korzystać z tych terytoriów żadne inne grupy (mieszkańcy

Genui?), które chciałyby zbierać siano lub wypasać stada zwierząt. Może to być potwierdzenie, że był to także rodzaj *ager compascuus* (por. Choquer 2020, 70 oraz wyżej), na którym tylko te szczepy mogły wypasać zwierzęta. Z drugiej strony prawdopodobnie inni użytkownicy (przedstawiciele innych sąsiednich grup?, Genuieńczycy?) mogli zostać dopuszczeni do użytkowania tych obszarów za zgodą każdej z wymienionych tu wspólnot na tej części, którą użytkowała właśnie jedna z nich (por. Stahl 1986, 287; 291; Choquer 2020, 70-71; 78).

- 29 Orzeczenie braci Minucjuszy Rufusów sprawiło, że wszystkim wymienionym wyżej wspólnotom (por. przyp. 27) narzucono sposób użytkowania terenów, które zostały w dokumencie określone terminem *prata*. Ewentualna zmiana przeznaczenia lub przekształcenie innych ziem uprawnych/rolnych (prawdopodobnie chodzi o inne tereny należące do *ager publicus*, znajdujące się w rękach wyżej wymienionych grup lub je współużytkujące) w łąki, a więc tereny służące wypasowi zwierząt było dopuszczalne tylko w wypadku, gdy ich użytkownicy nie powiększą arealu posiadanych już gruntów przeznaczonych pod wypas. Datą określającą stan posiadania takich terenów były letnie miesiące poprzedniego roku, a więc 118 r. p.n.e. Decyzja rzymskich arbitrów zakazywała również wygradzania takich obszarów. Rzymianom mogło zależeć na powstrzymaniu zawłaszczenia przez miejscowe szczepy *ager publicus* (por. wyżej). Według G. Choquera (2020, 64) grunty publiczne, na których wzniesiono by ogrodzenia lub inne przeszkody (*defensiones*), stałyby się *ager occupatus* (*oqupatus*)! Zob. Pedemonte 2018, 29. Wydaje się również, że Republika chciała w ten sposób uregulować nie tylko spory lokalnych społeczności użytkujących *ager publicus*, ale także prawdopodobnie umożliwić dalszą sedentaryzację mieszkańców Apeninu Liguryjskiego. Por. Agennus Urbicus *De Alluvione* 23, 5-8 Th=35, 13-16 La. Ułatwiała to Republice kontrolę nad nimi i utrudniało im migracje, które mogły prowadzić do konfliktów i sporów, naruszających rzymski porządek na niezwykle wrażliwym przeciw obszarze. Był to bowiem styk terytoriów zajmowanych przez rzymskiego sprzymierzeńca Genuę, prawdopodobnie rzymskich osadników/kolonistów (*castella* Witurejczyków Langensów/Langatów i Alianus) i pomniejszych szczepów liguryjskich oraz w pobliżu kluczowej arterii *via Postumii* (por. Stahl 1986, 292; 294-297; Pedemonte 2018, 23; Tarpin 2021, 200).
- 30 *Sententia Minuciorum* gwarantowała również amnestię dla tych spośród Witurejczyków Langensów/Langatów, którzy użytkując grunty publiczne, traktowane przez mieszkańców Genui albo jako ich własne, albo jako takie, które tylko oni mogą użytkować i dzierżawić, zostali uwięzieni w Genui. Mieli oni odzyskać wolność do idów sierpnia 117 r. p.n.e. Por. Stahl 1986, 288; Casella i Petracchia 2019, 168.
- 31 „Seiquoi de ea re / iniquom videbitur esse, ad nos adeant primo quoque die et ab omnibus controversis et hono publ. li.” – klauzula ta ustanawia procedurę

odwoławczą od orzeczenia arbitrów i od lat jej zapis stanowi przedmiot licznych kontrowersji wśród badaczy. Wynikają one z tego, że niektóre frazy są niejasne – *ad nos*, bądź zostały zapisane w formie skróconej – *et hono publ. li.*, co powoduje wątpliwości. Wbrew części sugestii, że klauzula odwoławcza odnosiła się do umieszczonych w wersji poniżej, prawdopodobnie przedstawicieli Genui i Witurejczyków Langasów/Langatów jest niezasadna. Trudno sobie wyobrazić, żeby od wyroku rzymskich arbitrów strony miały odwoływać się do, być może, własnych przedstawicieli (por. wyżej). Strony sporu mogły wystąpić ze skargą tylko do instytucji, które podjęły się arbitrażu w tym konflikcie i wydały stosowny wyrok, a więc rzymskich urzędników – arbitrów i senatu, który zlecił jego przeprowadzenie. Jest również wątpliwe, aby klauzula ta dotyczyła tylko rozpatrzenia skarg na zwolnienie z więzienia w Genui Witurejczyków Langasów/Langatów (zob. wyżej). Klauzula ta odnosi się do wszystkich decyzji, jakie ustalili rzymscy arbitrzy Kw. i M. Minucjusze Rufusowie w swoim orzeczeniu. Por. Fronda 2013, 262-266.

- 32 „leg(ati) Moco Meticiano Meticoni f(ilius) Plauco Peliani(o) Pelioni f(ilius)” – obaj umieszczeni na końcu *sententi Minuciorum* legaci mieli być odpowiednio przedstawicielami Genui (Moco Meticiano) i Witurejczyków Langasów/Langatów (Plauco Pelanio), a więc dwóch stron sporu, rozstrzygniętego przez rzymskich arbitrów (zob. Boccaleri 1996, 37-38).

BIBLIOGRAFIA

- AGER 1996: S.L. Ager, *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.*, Berkeley 1996.
- AGER 2009: S.L. Ager, *Roman perspectives on Greek diplomacy. The conceptual clash: Greek diplomacy of compromise and Roman iustum bellum*, [w:] *Diplomats and Diplomacy in the Roman World*, red. C. Eilers, Leiden – Boston 2009, s. 28-58.
- ARNAUD 2001: P. Arnaud, *Les Ligures la construction d'un concept géographique et ses étapes de l'époque archaïque à l'empire romain*, [w:] *Origines gentium*, red. V. Fromentin, S. Gotteland, Paris 2001s, s. 327-346.
- BALBO 2021: M. Balbo, *Contrare i Ligures: il contesto del trasferimento degli Apuani nel Sannio*, [w:] *I Liguri e Roma. Un popolo tra archeologia e storia*, Atti del convegno Acqui Terme 31 maggio – 1 giugno 2019, red. S.G. Bersani, M. Venturino, G. Amabili, (=Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, vol. 29), Edizioni Quasar 2021, s. 169-181.
- BASTIEN 2007: J.L. Bastien, *Le triomphe romain et son utilisation politique À Rome aux trois derniers siècles de la république*, Rome.
- BELLOMO 2021: M. Bellomo, *L'espansione romana nella seconda metà del III secolo a.C. e il caso della guerre liguri: tra 'Grande Strategia' e competizione nobiliare*, [w:] *I Liguri e Roma. Un popolo tra archeologia e storia*, Atti del convegno Acqui Terme 31 maggio – 1 giugno 2019, red. S.G. Bersani, M. Venturino, G. Amabili, (=Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, vol. 29), Edizioni Quasar 2021, s. 149-167.
- BISHPAM 2007: E. Bishpam, *From Asculum to Actium. The Municipalization of Italy from the Social War to Augustus*, Oxford 2007.
- BOCCALERI 1996: E. Boccaleri, *L'ubicazione dell'agro compascuo genuate secondo la Tavola di Polcevera*, [w:] *Studi e Documenti di Storia Ligure*. In onore di don Luigi Alfonso per il suo 85° genetliaco, Atti della società ligure di storia patria. Nuova Seria, vol. 36 (110) fasc. II, Genova 1996, s. 23-41.
- BROUGHTON 1951-1952: T.R.S Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, I-II, New York 1951-1952.
- BRUNS 1909: C.G. Bruns, *Fontes Iuris Romanis antiqui*. p. I. *Leges et negotia (FIRA)*, Tubingae 1909.
- BRUNT 1971: P.A. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C. - A.D. 14*, Oxford 1971.
- BUNOPANE 1992: A. Buonopane, *La duplice iscrizione confinaria di Monte Venda (Padova)*, [w:] *Rupes loquentes*, red. L. Gasperini, Roma 1992, s. 207-223.
- BURTON 2011: P.J. Burton, *Friendship and Empire. Roman Diplomacy and Imperialism in the Middle Republic (353-146 B.C.)*, Cambridge 2011.
- CALDERAZZO 1996: L. Calderazzo, *Arbitrati romani in Cisalpina (197-89 a.C.): problemi e status quaestionis*, „*Rivista di studi Liguri*” 43/44, 1996, s. 25-46.
- CAMIA 2009: F. Camia, *Roma e le poleis. L'intervento di Roma nelle controversie territoriali tra comunità greche di Grecia e d'Asia Minore nel secondo secolo a.C.: le testimonianze epigrafiche*, Atene 2009.
- CARY 1926: M. Cary, *A Roman Arbitration in the Second Century B.C.*, *JRS* 16, 1926, s. 196-200.

- CASELLA I PETRACCIA 2019: V. Casella i M.F. Petracchia, The Roman Senate as arbiter during the Second Century BC. Two Exemplary Case Studies: the Cippus Abellanus and the Polcevera Tablet, Brepols 2019.
- CHILVER 1941: G.E.F. Chilver, Cisalpine Gaul. Social and Economic History from 49 B.C. to the death of Trajan, Oxford 1941.
- CHOUQUER 2020: G. Chouquer, Les catégories de droit agraire à la fin du IIe s. av. J.-C. (*sententia Minuciorum* de 117 av. J.-C. et *lex agraria* de 111 av. J.-C.), Paris 2020.
- CRAWFORD 2003: M.H. Crawford, Language and geography in the *Sententia Minuciorum*, „*Athenaeum*” 91(1), 2003, s. 204-210.
- DE RUGGIERO 1898: E. de Ruggiero, L'arbitrato pubblico in relazione col private presso i Romani, Roma 1898.
- DYSON 1985: S. Dyson, The Creation of the Roman Frontier, Princeton 1985.
- EWINS 1955: U. Ewins, Enfranchisement of Cisalpine Gaul, „*Papers of the British School of Rome*” 23, 1955, s. 73-98.
- FAORO 2015: D. Faoro, Gentes e civitates adtributae. Fenomeni contributivi della romanità Cisalpina, „*Simbolos. Scritti di storia antica*” 6, 2015, s. 155-200.
- FRONDA 2013: M. Fronda, Two Notes on the *Sententia Minuciorum* (CIL I 2 584), Lines 44-45, „*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*” 185, 2013, s. 262-266.
- GAMBARO 1999: L. Gambaro, La Liguria costiera tra III e I secolo a.C. Una lettura archeologica della romanizzazione, Mantova 1999.
- GRUEN 1984: E. Gruen, The Hellenistic World and the Coming of Rome, 1-2, Berkley 1984.
- HARRIS 1979: W.V. Harris, War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C., Oxford 1979 (wyd. 2, 1992).
- HAEUSLLER 2013: R. Haeusller, Becoming Roman? Diverging Identities and Experiences in Ancient Northwest Italy, Walnut Creek 2013.
- HOLLEAUX 1923: M. Holleaux, Rome, la Grèce, et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J.-C., 273-205, Oxford 1923.
- LAFFI 1966: U. Laffi, Adtributio e Contributio. Problemi del Sistema politico-amministrativo dello Stato Romano, Pisa 1966.
- LAMBOGLIA 1941: N. Lamboglia, La Liguria antica, [w:] Storia di Genova dalle origini al tempo nostro, vol. I, red. M.M. Martini, Genova 1941.
- LINDERSKI 1995: J. Linderski, Ambassadors go to Rome, [w:] Les relations internationales, red. E. Frézouls, A. Jacquemin, Paris 1995, s. 453-478.
- LURASCHI 1979: G. Luraschi, Foedus ius Latii civitas. Aspetti costituzionali della romanizzazione Transpadana, Padova 1979.
- MAGNETTO 2020: A. Magnetto, Interstate Arbitration as a Feature of the Hellenistic Polis: between ideology, law and civic memory [w:] *International Law and Civic Memory*, red. H. Börm, N. Luraghi, Stuttgart 2020, s. 85-107.
- MARSHALL 1980: A.J. Marshall, The Survival and Development of International Jurisdiction in the Greek World under Roman Rule, *ANRW* 2. 13, 1980, s. 626-662.
- PAIS 1908: E. Pais, Ancient Italy, Chicago 1908.
- PALTINERI 2021: S. Paltineri, Dinamiche del popolamento ligure dal Bronzo finale alla romanizzazione, [w:] I Liguri e Roma. Un popolo tra archeologia e storia, Atti del convegno Acqui Terme 31 maggio – 1 giugno 2019, red. S.G. Bersani, M. Venturino, G. Amabili, (=Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, vol. 29), Edizioni Quasar 2021, s. 39-64.
- PEDEMONTE 2018: S. Pedemonte, La tavola di bronzo della Val Polcevera e la via Postumia, „*Novinostri in Novitate*” 6, 2018, s. 12-36.
- PIEGDOŃ 2009: M. Piegdóń, Galia Przedalpejska. Studia nad rzymską obecnością w północnej Italii w III-I w. p.n.e., Kraków 2009.
- PIEGDOŃ 2017: M. Piegdóń, W cieniu „metus Gallicus”. Rzymsko-celtyckie zmagania o Italię północną w III w. p.n.e., Kraków 2017.

- PIEGDOŃ 2018: M. Piegdoń, Roman arbitrations in Greek oikumene in the 3rd/2nd BCE. Some observations, „Electrum” 25, 2018, s. 27-46.
- PIEGDOŃ 2021: M. Piegdoń, „...Legati, qui in Aetoliam ad similis motus conprimendos ierant...” M. Aemilius Lepidus and his predecessors in the arbitration of Patavium in 175/174 BCE, [w:] *Antiquitas Aeterna. Classical Studies Dedicated to Leszek Mrozewicz on His 70th Birthday*, Philippika 153, red. K. Balbuza, M. Duch, Z. Kaczmarek, K. Królczyk, A. Tatarkiewicz, Harrassowitz-Verlag, Wiesbaden 2021, s. 303-313.
- PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ 1988: A. Pikulska-Robaszkiewicz, Agrimensores – zawód mierniczego w starożytnym Rzymie, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 33, 1988, 4, s. 943-956.
- RADKE 1973: G. Radke, *Viae publicae Romanae*, RE Supplementum XIII, München 1973, szp. 1415-1686.
- REPETTO 2021: I. Repetto, La via Postumia tra Genova e Libarna. La funzione Least Cost Path di ArcGIS per una ricostruzione dell’antico percorso, [w:] *I Liguri e Roma. Un popolo tra archeologia e storia*, Atti del convegno Acqui Terme 31 maggio – 1 giugno 2019, red. S.G. Bersani, M. Venturino, G. Amabili, (=Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, vol. 29), Edizioni Quasar 2021, s. 345-354.
- ROEBUCK 2001: D. Roebuck, *Ancient Greek Arbitration*, Oxford 2001.
- ROEBUCK I DE LOYNES DE FUMICHON 2004: D. Roebuck, B. de Loynes de Fumichon, *Roman Arbitration*, Oxford 2004.
- ROSELAAR 2019: S. Roselaar, *Italy’s Economic Revolution. Integration & Economy in Republican Italy*, Oxford 2019.
- SERENI 1955: E. Sereni, *Comunità rurali nell’Italia antica*, Roma 1955.
- SHERWIN-WHITE 1973: A.N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford 1973.
- SISANI 2011: S. Sisani, *In pagis forisque et conciliabulis. Le strutture amministrative dei distretti rurali in Italia tra la media repubblica e l’età municipale*, Atti della Accademia Nazionale dei lincei, Roma 2011.
- SITEK 2011: B. Sitek, *Autonomie lokalne*, [w:] *Rzyskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, red. A. Jurewicz, R. Sajkowski, B. Sitek, J. Szczerbowski, A. Świętoń, Olsztyn 2011, s. 255-318.
- SPOTORNO 1854: A. Giustiniani, *Annali della Repubblica di Genova*, I, ed. G.B. Spotorno, Genova 1854.
- STAHL 1986: M. Stahl, *Herrschaftssicherung und patronale Fürsorge: Zum Schiedsspruch der Minucier für Genua (CIL V 7749) und seiner Rezeption im frühen 16. Jh.*, „Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte” 35, 1986, 3, s. 280-307.
- TARPIN 2021: M. Tarpin, *La Sententia Minuciorum: la procedura finanziaria come chiave dell’interpretazione territoriale*, [w:] *I Liguri e Roma. Un popolo tra archeologia e storia*, Atti del convegno Acqui Terme 31 maggio – 1 giugno 2019, red. S.G. Bersani, M. Venturino, G. Amabili, (=Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, vol. 29), Edizioni Quasar 2021, s. 196-202.
- TWAROWSKA-ANTCZAK 2018: E. Twarowska-Antczak, *Od lex Iulia municipalis do flawijskich leges municipales. Rozwój rzymskiej administracji municipalnej w okresie od Juliusza Cezara do Domicjana*, Poznań 2018.
- VENTURINO 2021: M. Venturino, *L’identità nella morte. Le necropoli dei Liguri*, [w:] *I Liguri e Roma. Un popolo tra archeologia e storia*, Atti del convegno Acqui Terme 31 maggio – 1 giugno 2019, red. S.G. Bersani, M. Venturino, G. Amabili, (=Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, vol. 29), Edizioni Quasar 2021, s. 65-98.
- ZAJĄC 1991: J. Zając, *Od Wenetów do Rzymian. Studia epigraficzno-antropomastyczne (I w. p.n.e. – I w. n.e.)*, Toruń 1991.
- ŻOŁNIERCZUK 1978: M. Żołnierczuk, *Rzymskie sądownictwo polubowne (okres przedklasyczny i klasyczny)*, Lublin.

W serii

FONTES HISTORIAE ANTIQUAE

ostatnio ukazały się m.in.

XLVII

<i>Diodorus Siculus</i>		<i>Diodor Sycylijski</i>
<i>Alexander Macedonius</i>		<i>Dzieje Aleksandra Macedońskiego</i>
<i>(Bibliotheca Historica XVII)</i>		<i>(Biblioteka Historyczna XVII)</i>

Redakcja naukowa Sylwester Dworacki, przekład Anna Pawlaczyk,
komentarz Leszek Mrozewicz, 2020

XLVIII

<i>Diodorus Siculus</i>		<i>Diodor Sycylijski</i>
<i>De aetate diadochorum</i>		<i>Czas diadochów</i>
<i>(Bibliotheca Historica XVIII)</i>		<i>(Biblioteka Historyczna XVIII)</i>

Redakcja naukowa Sylwester Dworacki, przekład Anna Pawlaczyk,
komentarz Leszek Mrozewicz, 2020

XLIX

Lex de imperio Vespasiani | *Ustawa o władzy Wespazjana*

Przekład, wstęp i komentarz Karol Kłodziński, Paweł Sawiński, 2020

L

<i>Diodorus Siculus</i>		<i>Diodor Sycylijski</i>
<i>A factis fabulosis ad res historicas gestas</i>		<i>Od mitu do historii</i>
<i>(Bibliotheca Historica VI-X)</i>		<i>(Biblioteka Historyczna VI-X)</i>

Redakcja naukowa Sylwester Dworacki, przekład Sylwester Dworacki, Anna Pawlaczyk,
komentarz Leszek Mrozewicz, 2020

LI

Gratiarum actio Mamertini | *Klaudiusz Mamertinus, Podziękowanie*
de consulatu suo Iuliano imperatori | *dla cesarza Juliana za konsulat*

Przekład, wstęp i komentarz Anna Pająkowska-Bouallegui, 2022

LII

Dares Phrygius, De excidio Troiae historia | *Dares Frygijczyk, Historia upadku Troi*

Przekład, wstęp i komentarz Jakub Hendzel, 2022

ISBN 978-83-232-4223-9 (Print)

ISBN 978-83-232-4224-6 (PDF)

